

В.Б. Молчанов
(м. Київ)

**ВПЛИВ ВОЄННИХ РЕФОРМ Д.О. МІЛЮТІНА
НА ЖИТТЄЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОСІЙСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ
В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ у другій половині XIX ст.**

У статті досліджується вплив воєнних реформ Д.О. Мілютіна на життєвий рівень російських військових в Україні у другій половині XIX ст. Аналізуються: перехід від рекрутських наборів до системи загального призову на військову службу, зайнятість військових, грошове забезпечення офіцерів і нижчих чинів, харчування та забезпечення одностроями, умови проживання, користування транспортними послугами, санітарний стан, медичне забезпечення та дозволля.

Ключові слова: *воєнна реформа, військовий, життєзабезпечення, умови проживання, санітарний стан, послуги.*

(Закінчення. Початок див. у вип. 20)

Одним із ключових факторів, який досить чітко характеризує рівень життєзабезпечення російських військових на теренах українських земель у другій половині XIX ст., необхідно визнати індивідуальні бюджети різних чинів військового відомства. У газетній замітці «Як покращити побут офіцерів», описуючи всі негаразди в економічному становищі молодого офіцера повідомлялося: «...Від 100 рублів, витрачених переважно на речі непотрібної розкоші, залишилась одна згадка. Наближається зима. Як бути без зимового пальто? — і з'являється нова рубрика боргу в 70–80 руб. Пройшло 7–8 місяців; сюртучна пара вже зносилася і в борговій книзі з'являється нова графа боргу в 40–45 р.

Наближаються огляди, з'являється необхідність оновлення деяких офіцерських речей. Полковий скарбник виписує речі з відстрочкою платежу, і згодом у графі розрахунку утримання підпоручика з'являється ще нова рубрика відрахувань.

А зимові задоволення: вечори, зустріч нового року, масляниця, катання, млинці, театри... як відмовити у цьому молодому офіцеру?

Він тішить себе надією, що в недалекому майбутньому знову буде відкрито лазівку в «капітал». Нарешті і ця остання лазівка в капітал знищена.

Отримана позика нині розійшлась ще непомітніше і навіть ще не вистачило сплатити по векселю «благодійнику» Мошці Шельмензону.

Одного з двадцятих чисел очам підпоручика доводиться бачити такий розрахунок:

Вимагалось утримання всього	53 р.	– к.
З нього підлягає відрахуванню:		
За сплату боргу в офіцерський капітал	4 «	– «
У власний капітал (вклад)	2 «	– «
На посилення сум зібрання і бібліотеки	1 «	– «
На складання паю в обмундирув. капітал	2 «	– «
На сплату боргів:		– «
В обмундирувальний капітал за плаття	10 «	– «
За виписані офіцерські речі	2 «	– «
За стіл у офіцерському зібранні	10 «	– «
По буфету	5 «	– «
По підписці на зустріч нового року	1 «	– «
По підписці на млинці	– «	75 «
По підписці на влаштування чайного вечора	– «	50 «
На сплату приватних боргів	5 «	– «
Всього до вирахування на суму	43 «	25 «
До видачі на руки	9 «	75 «

Але ж із цих 9 р. 75 к. ще необхідно сплатити господарю за квартиру 8 рублів. А чай, цукор, тютюн, гас, прання білизни, та й чимало ще випадкових, часто непередбачуваних витрат? І в результаті з'являється неприємний дефіцит!...»¹.

Як видно з вищенаведеного, майже всі молоді офіцери мали дефіцит своїх бюджетів. Річ у тім, що їх постійні нераціональні витрати зазвичай перевищували рівень утримання, що, своєю чергою спричиняло до появи боргів, позбутися яких було доволі непросто.

Наступним важливим аспектом життєзабезпечення російських військових в українських губерніях у другій половині XIX ст. було забезпечення продовольством. До військових реформ місцеве населення, котре несло постійну повинність, було зобов'язане годувати постояльців гарячою стравою. Як засвідчує видання «Русская военная сила»: «“Приварочное довольствие” солдата, встановлене ще при імператорі Олександрі I, залишалося без змін до кінця Східної війни і на купівлю м'ясних та винних порцій війська отримували гроші. М'ясна порція становила 84 фунти² яловичини на стройового солдата і 42 фунти на нестройового на рік; до м'ясної ж порції відносилось і надання 20 фунтів солі на рік на людину. Винна порція складалась із 3 чарок³ на тиждень, але її надання відбувалось лише під час зборів. ...Крім вказаного, війська отримували провіант — борошно і крупу, при чому на кожного солдата відпускалось по 3 фунти печеного хліба і по 24 золотники⁴ крупи на день. Провіант та «приварочные» гроші війська отримували з розрахунку 360 днів на рік, а не за дійсним їх числом⁵.

Подібні норми забезпечення нижчих чинів продовольством наводить у своїй статті П. Леновський: «За положенням, складеним князем М.Д. Горчаковим, для своєї Кримської армії, стройовий солдат отримував на день: звичайну видачу

хліба, тобто 3 фунти печеного, коли була можливість його пекти, або $1\frac{3}{4}$ фунта сухарів; $\frac{1}{4}$ фунта крупи ($1\frac{1}{2}$ гарнця⁶ на місяць), $\frac{3}{4}$ фунта м'яса; близько 6-ти золотників солі (20 фунтів на рік), чарку пінного вина; $1\frac{1}{2}$ чарки оцту на тиждень і $7\frac{1}{2}$ золотників⁷ перцю на місяць»⁸.

Страва готувалась в одній спільній кухні для цілої частини військ (роти, ескадрону чи батареї) при «довольствії» від мешканців останнім віддавалась, у вигляді винагороди, вся виділена крупа і борошно; «приварочные» ж гроші за цей час склали економію частини. Незначні оклади і відпуски були не зовсім достатні для якісного «довольствія» солдата, і тому начальники військових частин вимушені були самі шукати джерела для покриття витрат під час зборів тому, що в мирний час ніякого збільшення «довольствія» не здійснювалось.

У 1871 р. було затверджено «Положение о провиантском, приварочном и фуражном довольствии». Визначений цим положенням «приварочный» оклад складається з двох частин: змінної, яка дорівнювала вартості $\frac{1}{2}$ м'яса у даній місцевості, і постійної, призначеної для купівлі решти припасів (капусти, овочів і т.п.). Обсяг цієї частини визначався від $\frac{1}{2}$ до 1 коп. а іноді дещо більше на людину. Крім того, встановлено ще особливий відпуск на дрібні, так би мовити господарські потреби частин військ. До введення «Положення» ці потреби покривались також із «приварочных» окладів. Новим «Положенням» збільшено видачу крупи з 24 золотників до 32 в армії і до 40 у гвардії. З 1872 р. «приварочный» оклад став відпускатися за дійсним числом днів у році.

При «довольствії» на широких квартирах від мешканців, війська, які квартирували у великоросійських губерніях, ніколи не скаржилися на страву тому, що солдати отримували її ситною і в достатній кількості, і лише у бідних господарів солдата годували гірше, але він завжди обідав із господарями і їв те, що й вони самі. На свята солдату навіть перепало не мало пирогів і м'яса, яке давали йому господарі та сусіди. Нерідко, даючи що-небудь смачне солдату, жаліслива хазяйка прямо заявляла, що може про її сина, брата чи чоловіка хто-небудь також потурбується. Солдати, з свого боку, завжди з радістю допомагали квартирним хазяям у їх важкій домашній роботі — частково тому, що вимушені були шукати їх сприяння, живучи на їх хлібі, а частково — просто по добрій волі, без усякого розрахунку.

Але не так було у тих частинах військ, які квартирували у білоруських чи польських губерніях. Зубожілі жителі перших годували солдатів своєю вбогою стравою, але претендувати на щось краще солдатам не доводилось тому, що хазяям самим не вистачало не лише картоплі, а й хліба. Стоянки у польських містечках і містах, населених переважно євреями, були ще більш незручними. Солдат вимушений був виносити цілий ряд різноманітних незручностей на квартиру, а їжу отримував з окремого посуду (який євреї називали — трэфним), спеціально для солдата заведеним, при чому євреї уникаючи зайвих витрат, давали солдату самі найгірші страви, що нерідко ставало приводом різноманітних непорозумінь⁹.

Про допомогу, яку надавали місцеві жителі військовим, засвідчують і архівні документи. Так, приміром, жителі м. Бердичева з 22 жовтня 1859 р. по

7 липня 1860 р. пожертвували 140 пудів яловичини для солдатів Полтавського піхотного полку, котрий дислокувався у місті¹⁰.

Військова преса регулярно друкувала рецепти приготування солдатських страв. Так, для прикладу, приготувати щі чорноморським способом на 105 чоловік можна було використавши такі продукти:

Таблиця 1

Перелік кількості і вартості харчових продуктів для того щоб приготувати щі на 105 чоловік¹¹

Назва і кількість продуктів	Вартість 1 пуда		У день на 105 чол.	
	Руб.	Коп.	Руб.	Коп.
М'ясо 1 сорту 33 ф	6	40	5	28
Сало з яловичини 3 ф	5	20	–	39
Картопля 1 пуд	–	30	–	30
Буряки 6 ф	–	25	–	3,75
Морква 6 ф	–	30	–	4,5
Цибуля 5 ф	1	–	–	12,5
Пляшкового томату 3 ф	1	40	1	20
Борошна 1 сорту 5 ф	1	60	–	20
Есенція оцтова 1 склянка	1	30	–	30
Капуста свіжа 1 пуд	–	50	–	50
Лавровий лист та перець	–	–	–	5
Всього на 105 чоловік	–	–	8	42,75
Порція на одного чоловіка	–	–	–	8,02

Як засвідчують вищенаведені дані, ціни на продукти харчування були помірними, а тому і вартість страви для одного чоловіка була мізерною.

За переконанням П. Зайончковського, харчування нижчих чинів було далеким від досконалості: «...до 12 години дня, а іноді і пізніше, солдат залишався без теплої страви.... Зважаючи на звичку селянина їсти вранці, перед тим, як розпочати роботу, а також те, що з 6 вечора, тобто від вечері і до 12 години наступного дня солдат нічого не їсть, тобто підлягає 18-годинному голодуванню, ми легко побачимо, наскільки важким і недосконалим є такий спосіб харчування солдата»¹².

На його думку, солдатський раціон полягав у наступному. На день, крім «приварка» (крупа, картопля), відпускалось 3 фунти (1,2 кг) хліба, 0,5 фунта (200 г) м'яса чи риби і деяка кількість жирів¹³. Військова преса часто друкувала рецепти страв для солдатської кухні та способи приготування їжі у поході та ін.¹⁴

Оскільки солдатське харчування не завжди було достатнім, та за умови недогляду командування, нижчі чини нерідко відлучались із військових частин і відвідували громадські заклади харчування, де зловживали алкоголем і вступали в конфлікти з місцевим населенням. Саме тому з 18 квітня 1863 р. окремим циркуляром київського губернатора за № 5336 утримувачі «питейных» закладів у м. Києві зобов'язувалися не впускати у ці заклади нижчих чинів і не продавати їм напої без пред'явлення записки ротного командира з відповідною печаткою. Крім того, документ забороняв влаштовувати «питейные» будинки на відстані від військових казарм та від госпіталів ближче ніж за 150 сажнів¹⁵ і забороняв військовим відвідувати заклади, де здійснювалася розливна торгівля алкогольними напоями¹⁶. У 1868 р. окремим наказом нижчим чинам військового відомства заборонялося відвідувати трактири, кухмістерські та інші подібні заклади¹⁷.

Військове командування дбало про покращання харчування військових строкової служби. Так, 15 серпня 1893 р. окремою постановою військової ради за № 230 було визначено: а) відпускати гроші на «довольствие» чаєм і цукром щоденно, по 2 рази на добу, і здійснювати в обсязі, визначеному 10 ст. IV кн. III розр. зв. військ. пост. 1888 р., а саме: по 78 золотників чаю і по 2 фунти 42 зол. цукру на 100 чоловік¹⁸. Для ефективного виконання цієї постанови було розроблено спеціальні «Правила про влаштування полкових чайних»¹⁹.

Особливу турботу військове керівництво приділяло тим військовим частинам, які перебували взимку у воєнному поході. Так, визначаючи харчове забезпечення учасників походу, відмічалось, що «дуже важливо, щоб люди вранці і ввечері отримували гарячу страву і ні в якому випадку не виступали на голодний шлунок. Вранці видавались щі або суп з ½ ф. м'яса, ввечері те ж і чарка горілки, що викликане сирим пронизливим холодом і противним вітром з дощем та снігом»²⁰.

Цікаві свідчення про забезпечення продовольством і харчування київських юнкерів залишив генерал А.І. Денікін: «... утримання юнкерів юнкерських училищ у мій час було поставлено неважно: оклад прирівнювався солдатському пайку, збільшеному на 10 коп. ... З 1891 р. нам прибавили по ... 5 копійок у день на чоловіка; і лише згодом, (1899) Московське та Київське училища зрівняли з військовими.

Харчувались ми тому дуже скромно, у порівнянні, звичайно, з домашнім столом більшості. Незабутній вінегрет, пріснопам'ятний форшмак, і особливо, галушки з м'ясом, які лягали важким згустком у шлунку і міцно склеювали увесь стравохід, пам'ятні донині ... Хоча у цій галузі здійснювався „громадський контроль” виборними юнкерами – „хлібним” і „продуктовим” артільниками, проте поголос приписував усі недоліки утримання – не завжди справедливо – зловживанням господарських офіцерів. Це були самі непопулярні люди в училищі.

Врешті-решт, молоді зуби та шлунки могли, здавалось, гризти і перетравлювати навіть каміння. І питання утримання не викликало серйозних непорозумінь, знаходячи відображення лише в юнкерському епосі: у пісні діставалось і училищній кухні, і поіменно підозрюваним „винуватцям”:

“Там дадут нам по яичку,
Жидким чаем обнесут,
На закуску-перекличку,
Нам с поверкой поднесут”

і кожний куплет закінчувався перифразою приспівом відомої юнкерської пісні:

“Взвейтесь соколы, орлами.
Полно горе горевать.
Уж недолго нам осталось
В поле лагерем стоять”»²¹.

Про вартість харчування київських кадетів можна дізнатися з відповідного таблиця:

Таблиця 2

Витяг з «Высочайше утвержденной табели мундирным, амуничным, оружейным и прочим вещам и суммам, на содержание Владимирско-Киевского Кадетского корпуса»²²

Столове утримання	Число чол.	Для них утримання на рік			
		Одному		Всім	
		Руб.	Коп.	Руб.	Коп.
На порції кадетам, по 14 коп. срібл. в день на кожного, а в рік 51 руб. 10 коп.	400	51	10	20 440	–
На десерт у святкові дні, по 60 коп. срібл. в рік на кожного	400	–	60	240	–
На ранкове гаряче пиття кадетам, по 2 р. 85 коп. срібл. в рік на кожного	400	2	85	1140	–
На порції тим чинам, хто користується казенним столом: бібліотекарю 1, лікарям старшому 1, молодшим 2, провізору 1, управляючому справами 1, бухгалтеру, його помічникам 4, економу 1, його помічникам 2, священику 1, диякону 1, патеру 1, офіцерам службової роти 3, дядькам 8, кастелянші 1, її помічницям 2 та нижчим чинам навчальної служби 10, — по 51 руб. 10 коп. срібл. на кожного	41	51	10	2095	10
Всього на столове утримання				23 915	10

Як видно з вищенаведених даних, обсяги сум, які виділялися державною скарбницею на харчування київських кадетів, були досить значні. Крім кадетів, казенним столом користувались ряд службовців корпусу. Так, лікарі визначали якість страв, котрі подавали для кадетів. Священики користувались казенним столом для виголошення молитов перед трапезою. Разом з учнями харчувались і

офіцери господарської частини та обслуговуючий персонал. У святкові дні передбачалось більш покращене харчування кадетів. Про це свідчать додаткові витрати.

Харчування офіцерського складу Російської армії здійснювалось згідно статуту про офіцерські зібрання. При зібраннях зазвичай влаштувалися їдальні, в яких офіцери користувались столом за досить дешевими цінами, бібліотеки, гімнастичні та фехтувальні зали і т.п. Офіцерські зібрання підтримувались щомісячними внесками офіцерів, котрі всі були зобов'язаними перебувати їх членами. Крім того, уряд надавав у цьому відношенні частинам військ істотну допомогу: щорічно від казни відпускалося на покращання суспільного становища офіцерів на кожний піхотний полк по 1000 руб. і на кавалерійський по 5000 руб. $\frac{3}{4}$ цієї суми призначалися на утримання зібрання з громадською їдальнею і бібліотекою, а $\frac{1}{4}$ — на збільшення коштів позичкових офіцерських капіталів²³.

Траплялося, що як молодші, так і старші офіцери російської армії потрапляли на обіди до місцевих знатних вельмож, які для підтримання свого статусу щедро пригощали як запрошених, так і сторонніх відвідувачів. Про це Т. Кондратьєва розповідає так: «Ось що з певною часткою ностальгії стверджує про це автор середини XIX ст.: “Так, саме й для не запрошених, адже будь-хто мав право, коли він був одягнений в уніформу, тобто в однострій, приходили до них і сідати їсти за один стіл з гостинним господарем. Зазвичай ці непрохані, дуже часто незнайомі відвідувачі збирались в одному з передпокоїв вельможі за годину до його обіду, тобто за дві години після опівдня (тоді рано сідали за стіл). Господар зі своїми приятелями виходив до цих своїх гостей із внутрішніх приміщень, нерідко багатьох з них удостоював своєю бесідою і дуже був задоволений, якщо його дорогі відвідувачі не чванились, і приймальна його кімната заповнювалась веселою, пожвавленою говіркою. У визначену годину столовий дворецький доповідав, що страва готова, і господар з юрбою йшов до їдальні. Хто був з ним у більш близьких стосунках, або хто був більш шанованим, ті й сідали до нього ближче, а інші розміщувались хто як хотів, однак за можливістю враховуючи чиношанування. Але страви та напої подавались як господарю, так і останньому з його гостей — одинакові”.

Будь який дворянин, котрий бажав закріпити свій престиж, ніс значні представницькі витрати для того, щоб справити враження на публіку розкішними або благодійними обідами. Християнське милосердя передбачає дії, що розглядаються в інших випадках як прояви могутності. З погляду християнина вважалося добродієм надати притулок та нагодувати одного чи декількох чоловік, часто бідних родичів («нахлібники», «приживали» — терміни, які вказують на людей залежних). Із соціальної ж точки зору прийом у себе залежних людей передбачає наявність авторитету у годувальника»²⁴.

Особливо гостро проблема харчування російських військових поставала в період проведення польових військових навчань та під час військових походів. З метою покращання приготування страв для харчування воєнних чинів і солдатів строкової служби у військових частинах російської армії з другої половини XIX ст. почали використовувати мобільні пересувні воєнно-польові кухні.

Фото 1. Похідна офіцерська кухня-двоколка системи М. Мерцалова. Вигляд ззаду, з відкритою плитою, лівою духовкою і опущеним піддувалом²⁵

У статті, присвяченій цій кухні, зазначається, що «похідні кухні для нижчих чинів заведено вже в багатьох частинах військ, під час походу слідує з частиною в обозі I розряду і дають можливість доставити нижчим чинам чай і сніданок, але для офіцерів такі кухні поширені мало, оскільки пропонувані зразки таких кухонь не відповідають умовам похідного життя.

У дійсний час п. Мерцаловим винайдено похідну кухню-двоколку. Кухня ця випробовувалась у 13-му Стрілецькому полку під час усього рухомого зібрання у 1896 р. у Бессарабії і дала чудові результати.

Перевага цього зразка полягає в тому, що в ньому одночасно можна варити і смажити не лише на зупинках, а й на ходу. Тип кухні відповідає двоколці військового зразка. Кухня складається із залізного клепаного корпусу, який включає в себе: 1) чавунну плиту у три камфорки, 2) дві духових пічки, розташованих всередині по сторонах корпусу, 3) два котли з герметичними кришками — один для варіння страви, а інший з виведеним зовні краном — для окропу.

При кухні влаштовано регулятор, за допомогою якого можна зменшити і навіть зупинити кипіння в котлах, якщо це знадобиться, не зупиняючи дії вогню на плиті і в духовках, що значно полегшує і прискорює приготування обіду.

Протягом 20-денних маневрів по Бессарабії для всіх пп. офіцерів полку готувались обіди з 2–3-х блюд, вечері і всякі гарячі закуски; на приготування обіду вимагалось не більше 4-х, а вечері — не більше 1 години часу»²⁶.

Загалом задоволення військовими своїх фізіологічних потреб у їжі під час бойових дій, польових навчань, походу чи на марші, на нашу думку, не можна вважати достатнім. Річ у тім, що для таких випробувань необхідно було мати неабияку фізичну силу і витривалість. Під час значних фізичних перевантажень мало хто звертає увагу на процес приготування страв. Завдяки віднайденому нами зображенню відсталого солдата на марші, можемо побачити, наскільки вимотували людей військові переходи (див. фото 2).

Фото. 2. Відстав²⁷

З картини видно, що втома здолала солдата, чоботи геть стопталися, зовсім знесилений, він не уявляє як йому доведеться наздоганяти свою військову частину. Споглядаючи це зображення, кожному прийде в голову думка про те, що військова справа в ті часи була не святковим неробством та розвагами, а, перш за все, виснажливою працею, яка хоча й була шанованою у суспільстві, та все ж адекватно не винагороджувалась.

Під час розміщення в гарнізоні царські офіцери наймали житло, як правило, зі столом, і користувалися послугами особистих куховарок, які готували страви для них відповідно до смаку та платоспроможності офіцерських чинів. Істотною підмогою для фінансової стабільності і забезпечення всім необхідним офіцерського складу були їх економічні товариства, які створювалися за зразком «Економічного товариства офіцерів Гвардійського корпусу». Військова преса повідомляла: «...Мета товариства є двоякою: 1) доставляти своїм членам необхідні споживчі продукти, а головним чином — предмети однострою, спорядження, взуття та білизну досить гарної якості, за найнижчими торговими цінами і 2) дати можливість із прибутків товариства робити накопичення.... Членами товариства можуть бути лише гвардійські офіцери, звичайно, за власним бажанням. Вони платять при вступі по 1 руб. безповоротно у запасний капітал товариства і зобов'язані взяти для утворення оборотного капіталу хоча б один пай у 10 руб., котрий залишається власністю учасника. Крім того, члени, відповідно до здійснених у складах товариства покупок, по завершенню року будуть отримувати грошову премію. Всі інші офіцери нашої армії, а також військові лікарі, чиновники військового відомства, військове духовенство та вдови офіцерів гвардії можуть перебувати у товаристві, але не членами, а так би мовити, річними підписантами»²⁸.

Подібне економічне товариство офіцерів було і в м. Києві. Газети повідомляли: «...1-го жовтня 1896 року виповнився перший рік існування нашого офіцерського економічного товариства і настав другий рік його існування. За цей час товариство відкрило чотири винно-гастрономічних бакалійних магазини: на Олександрівській вул. (центральний), на Троїцькому базарі, на Лук'янівці і в Старому місті, а також склади мануфактурних товарів і офіцерських речей та майстерні по виготовленню офіцерського однострою і взуття. Восени поточного року центральний магазин разом зі складами, майстернями і правлінням товариства перейшов у будинок Іваницького, який знаходиться на Михайлівській вул., поблизу від Міської думи. Цей будинок, недавно відбудований, має всі пристосування для зручностей товариства, величезні комори і погребі, й освітлюється електрикою.

У дійсний час число всіх членів економічного товариства доходить до 1500 чол. Валовий оборот товариства за перший рік його існування (1-го жовтня 1895 р. — 1-го жовтня 1896 р.) відобразився у солідній цифрі 900 000 руб., завдяки чому співвласники повинні будуть отримати 9% дивіденд.

З осені 1896 року число майстерень товариства збільшилось ще на одну — майстерню офіцерських речей, передбачається завести також майстерню білизни.

До всього сказаного ми повинні висловити жаль, що економічне товариство до цих пір не відкрило бакалійних магазинів на Печерську (центр військових) і на Галицькому базарі. Київ настільки широкий і так розкиданий, що це є нагальною необхідністю»²⁹.

Разом з тим, не всім випадало служити у м. Києві. Про важкі умови служби на західних окраїнах імперії Романових свідчить цикл лірики «С границы (Из дневника пограничной дамы)»:

«По всей России с давних лет
О страже нашей слух идет,
Что службы прибыльнее нет,
Что в страже всякий клад найдет.

Прельстясь надеждой золотой,
С восторгом все сюда идут;
Бросают службу, полк родной,
Не ведая, что здесь найдут.

— «Ну, брат поздравь: переведен!»
Кричит торжественно корнет,
Уж в форму стражи облечен,
И весь «с иголки» одет.

— «Читал, читал! Ну в добрый час
Счастливец — вижу по всему!»
А сам с него не сводит глаз,
В душе завидуя ему.

— «Не правда-ль, форма хороша?
И мне к лицу зеленый цвет.
Теперь не буду без гроша:
Там недостатка в деньгах нет.

На днях *без реверса* женюсь;
Жену, как куклу, наряжу;
И обстановкой заведушь,
И *за границу* погляжу.

Перегоню вас всех в чинах:
Я *ротмистр* буду в восемь лет!
Там брат, не то, что здесь в полках,
До ротмистра вакансий нет:

Четыре года прослужил —
И чин тебе преподнесут.
Я за квартиру здесь платил,
А там казенную дадут.

А служба жизни как полна!
То стычка здесь, то схватка там,
Тревога, шум, пальба слышна...
Отбитым счета нет тюкам.

Одних *поимочных* я в год
Тысчонок на *пять* получу...
Годков с десятков не пройдет —
И капиталец сколочу!»

С однополчанами простясь,
Уселся наш корнет в вагон,
Кой-как с женою разместясь,
И на границу едет он.

Приехал в N; надел мундир
Скорей являться в штаб летит;
Его бригадный командир
Любезно принял и гласит:

«Добро пожаловать корнет!
Я вас оставлю здесь пока;
Спешить в отряд причины нет,
А служба наша — не легка.

Сперва вы ознакомьтесь тут
С порядком службы; а потом
Экзамен вам произведут,
И на границу вас пошлем».

И вновь прибывший по утрам
В бригадном штабе все сидит;
Не дав и отдыха глазам,
Приказы скучные зубрит.

Подходит праздник. Он сейчас
Визиты делает штабным;
Потом с женой знакомит нас,
И сразу стал нам не чужим.

Прошла неделя, две; с трудом
Идут ему приказы в толк;
Хандрит он в номере своем
И вспоминает чаще полк.

Скучает крепко и жена.
Ведь целый месяц без вещей
Сидит все в номере одна;
Хорош медовый месяц ей.

Меж тем итоги подвели;
Ой-ой, как денежки летят:
Седло, коня приобрели,
Кой-что из мебели; глядят —

Уже трех сотенных и нет!
— «С избытком все верну, ей ей!»
Вздыхнув, жене сказал корнет.
— «Вот на границу бы скорей!»

Экзамен страшен для невежд
Но наш корнет прекрасно сдал;
С душой исполненной надежд,
В глухой отряд он уезжал.

Сто двадцать верст на лошадях
Пришлось им ехать! Боже мой!
Ни на колесах, ни в санях,
Дороги нет, хоть волком вой!
На третьи сутки лишь с трудом

Они в отряд свой добрались;
Скорей без отдыха вдвоем
Вещей разборкой занялись.
На мебели потерял лак;

Сломался стол, диван и стул;
Ямщик попался им дурак,
С вещами воз перевернул.

Но, к довершению всех бед,
Сюрприз неожиданный: — вот-те на! —
Варить им не с чего обед!
Пришла в отчаянье жена.
В такой глуши стоит их пост,

Что и деревни близко нет,
А город лишь за сорок верст.
Ну, вот и стряпай тут обед!
Ни мяса, масла, ни муки,

Ну, словом, — ровно ничего;
Картофель есть да бураки
Денщик дал хлеба своего.
— «Да чем солдатики живут?»

Спросил артельщика корнет.
— «А так: кабанчика убьют,
И есть им мясо на обед.
А в город ездят за мукой,

За солью и за всем другим,
Примерно: сахаром крупной,
Известно — ежели схотим.
Ведь продовольствуют себя

Солдаты сами. Например:
Вот здесь артельщик буду я,
Оклады выдаст офицер,

А я им: братцы, говорю,
Чаво желаете? Крупник,
Аль борщ с свиной наварю,
Аль с огурцами холодник?

Ведь мясо каждый день нельзя,
Вестимо, — надо и мудрить,
Чтоб по расходу чист был я,
И сытно бы людей кормить.

В артельщиках уж третий год,
И все довольны, — ничаво!
Ребята добрый тут народ.
Не обижают никаво!

Тут, ваше благородье есть
Подводчик, в двух верстах живет;
Прикажете его привести?
Он в город барыню свезет.

Я беспременно провожу.
Равно закупки есть на пост;
Базар, все лавки укажу, —
Ведь путь не малый — сорок верст».

На утро рано, чуть с зарей,
Лишь стало солнышко всходить,
Подводчик прибыл. Вестовой
Пошел корнету доложить.

О, ужас! Бедная жена,
Увидя воз совсем простой,
В который сесть сейчас должна,
Расплакалась, как пред бедой.

«Да нет ли брички, может быть?»
— «Сударыня! Тут *экипаж*
За сто рублей не раздобыть;
Глухой отряд уж больно наш».

— «Necessite oblige, ma chere»,
Сказал корнет. — «Не забывай,
Что муж отрядный офицер,
И без капризов поезжай».

Вскарабкалась сперва на стул,
Потом на воз, и в сено — бух!
(Весь этот шум коней спугнул.
Они стрелой пустились вдруг).

— «Au revoir, bon voyage!»
Но колокольчик заглушил,
А пограничный экипаж
В прыжку как-то покотил.

На лбу кудряшки развились.
Все шпильки выскочили вон;
Немилосердно так тряслись,
Что в голове был шум и звон.

Вернулась в полночь, вся в слезах,
Близка к потери чувств была,
Зато провизию в кульках
На целый месяц привезла.

Mesdames! Сознайтесь, кто из нас,
Из пограничных бедных дам,
Не прокатился так хоть раз,
Как я описываю вам?

Не интересен мой рассказ
Для тех, кто в Страже не бывал;
Здесь все из жизни, без прикрас,
Что всяк из нас переживал.

В разъездах муж по целым дням;
Пакетов дома куча ждет,
Нередко пишет по ночам,
Пока в журнал их занесет.

Проходит месяц, три и пять;
Из сил уж выбился корнет,
А контрабанды не видать,
Больших поимок нет, как нет.

Втянулся в пограничный строй:
Исправно ездит по постам,
Отчет не портит годовой,
И кладовья пишет сам.

А что же бедная жена?
Едва лишь только со скамьи,
От всех людей удалена
И от родной своей семьи.

В расцвете сил и красоты,
С желаньем страстным видеть свет,
Хоронить здесь свои мечты
И увядает с юных лет.

— «О, милый, милый институт!
Ведь я *тюрьмой* тебя звала!
Прости! Узнала нынче тут,
Как я глупа тогда была.

О, где счастливая пора?
Там — день и ночь среди подруг,
Уроки, танцы, вечера,
И вечно шаловливый дух!

А здесь — могила: лес кругом,
Ни церкви близко ни жилья;
Мелькнет объездчик под окном, —
Вот все, что вечно вижу я».

Пойдет на кухню каждый день
Припасы выдаст денщику, —
И бродит всюду словно тень,
Не зная, чем прогнать тоску.

Все книги в доме перечла,
Приказы даже прежних лет,
Тоска по музыке брала,
Но фортепьяно в доме нет.

Ей дали к свадьбе дорогих,
Нарядных платьев, вееров,
Перчаток, туфелек цветных

Для танцевальных вечеров.
— «Судьбы насмешка!! Для чего,
Куда надену это я?
Ведь я не вижу никого...
Погребена здесь жизнь моя!»

А там...ребенок, и другой,
Болезни, слезы, доктора,
Бесследно гибнет век молодой,
А там — и жить прошла пора.

И муж осунулся совсем:
И похудел, и постарел;
Далеко стал уже не тем,
Каким он в Стражу прилетел.

Иллюзий прежних нет следа;
Уже *поимочных* не ждут...
Давно уж в дверь стучит нужда,
А детки все растут, растут...

Тому башмак, тому сапог,
Тому шубенку перекрыть;
Для старших нужен педагог,
Пора и грамоте учить.

А содержание одно:
Что прежде было на двоих,
Прибавки нет, ведь, — все равно.
Теперь дели на шестерых.

Придет двадцатое, — глядишь,
Все содержанье и раздал:
Кухарке, няньке, *fräulein* Фиш,
Да в офицерский капитал;

Да разный долг по мелочам:
Портному, в лавку, сахар, чай.
Дрова и корму лошадям.
А там — хоть палец свой кусай!

Вот, так-то, издали, друзья,
Сквозь призму мы на все глядим,
В мечтах на облако взлетя,
Мы кувырком как раз катим.

Лет сорок, может быть назад,
Здесь служба прибыльна была;
Все старожилы говорят,
Что контрабанда шибко шла.

А нынче Стражу не узнать:
Границу держат так в руках,
Что контрабанды не видать,
Военный дух нагнал им страх.

Ученья, лагерь, конный строй,
Смотры, маневры, сводный полк,
Задачи учат, — Боже мой!
И не возьму всего я в толк!

А строгость?! Строгости такой
Наверно нет нигде в войсках;
Того гляди — слетишь долой,
С семьей и сядешь «на бабах».

Бывало прежде, говорят,
Совсем не знали службы здесь.
Объедут изредка отряд,
И службы долг исполнен весь.

Теперь не то: «держись, *mon cher!*»
Никто покойно не уснет;
Не знает бедный офицер,
Какой сюрприз на завтра ждет.

Вздремнет усталый часовой,
Прорвется ли контрабандир,
Уйдет с границы рядовой, —
Во всем виновен командир.

На грех, отдела командир
 Как раз наткнется на него;
 «Пошла потеха на весь мир!»

Кричит, разносит весь отряд:
 — «Да как? Да что? Да почему?
 «Вы, ротмистр, слабы, — люди спят!»
 И «влепит» выговор ему.

А дисциплины верный раб
 В ответ — ни слова, лишь вздохнет;
 И энергичен, и не слаб,
 А, так, уж, просто — не везет.

Кто ложку от ружья сломал,
 Кто угораздил ствол погнуть,
 Кто лошадь лучшую загнал,
 Там в кровь разбился где-нибудь,

Ну, словом, все не перечесть;
 В конце концов из штаба шлюют
 Дознание строго произвести,
 И офицера ж разнесут.

И, что обиднее всего, —
 Почти товарищества нет:
 Да и понятно от чего:
 Все офицерство — винегрет.

Кого тут нет? Артиллерист,
 И пехотинец, и казак,
 Из гвардии кавалерист.
 Из земских даже, и моряк.

Со всех концов России льнут
 В обетованный, словно, край,
 Как манны, перевода ждут,
 Вакансий только подавай.

Воспитанный аристократ
 И подвизавшийся артист,
 Из духовенства демократ,
 И классик, бывший гимназист.

Козырный туз, — простой валет
 Никак друг друга не поймут.
 К тому же сплоченности нет,
 По роду службы врозь живут.

Да! После жизни полковой,
 Где вечно музыка гремит,
 Где все живут семьей одной,
 Где братства дух всех единит,

Не легок резкий переход
 К суровой жизни на постах;
 Где лишь один небесный свод,
 Залитый в солнечных лучах,

Иль в мраке ночи погружен,
 Иль щедро царственной луной
 Волшебнo-чудно освещен,
 Напоминает мир иной!

Там люди молятся в церквях,
 Там праздник знают, будний день,
 Там веселятся на балах,
 Там, там моя родная сень!!

Когда муж в Стражу перешел
 (С тех пор прошло уж десять лет),
 Как будто смерти ореол
 Затмил навек дневной мне свет.

Я думала, не хватит сил
Бороться с горькою судьбой;
Казалось, — Бог меня забыл —
И помутился разум мой.

Но, время — мировой рычаг,
В perpetuum mobile своем,
Как сказочный, волшебный маг,
Изгладил все своим жезлом.

С чем не сживется человек?
Чего он только не снесет?
В наш скоротечный, хрупкий век
Кто тяжкий крест свой не снесет?

Я свыклась с здешнею тоской
(Болезни много помогли),
И, с утомленною душой,
Смиренно жду «холма земли»³⁰.

Вищенаведені рядки сумної офіцерської лірики засвідчують, що життя та служба у прикордонній варті Російської імперії були досить суворими. Відповідно, і життєвий рівень, як військовослужбовців цієї варті, так і членів їх сімей був дещо нижчим порівняно з тими, хто перебував на службі у значних містах. Разом з тим військово командування намагалося покращити добробут військових у прикордонній варті. З цією метою у 1896 р. на постах прикордонної варті були запроваджені споживчі лавки. Преса повідомляла, що «мета цих лавок — вигнання посередників, переважно євреїв-торгівців, які стягують із солдатів величезні відсотки за товари котрі продавалися, і забезпечити можливість купувати предмети споживання дешеві і гарної якості. Завідування споживчою лавкою на кожному посту перебуває в безпосередньому віданні артілі; продукти купуються періодично вахмістром і виборними від артілі у найближчому місті у тих магазинах, які, за попередньою умовою, погодилися робити відому скидку з ціни товару. Строга звітність і контроль з боку командира загону та відділу забезпечує добросовісність ведення справи; для зручності контролю на кожному посту в казармі вивішено таблицю, в якій вказано ціни продуктів. Споживчі лавки на постах у короткий час дали чудові результати, їх корисність поза сумнівом»³¹.

Слід також згадати про забезпечення військовослужбовців білизною, одностроєм, взуттям та амуніцією. Про кількість і вартість казенного забезпечення солдатів одностроєм та взуттям можна дізнатися з наступної таблиці:

Таблиця 3

Вартість утримання російського солдата на рік у другій половині XIX ст.³²

Рядовий армійської піхоти	Рік	Місяць	День
Жалування (в кавалерійських, армійських полках — 3 р. 75 коп., у гвардії: піхота — 4 р. 95 к., кавалерії — 7 р. 35 к., артилерія — 5 р. 55 к.)	2 р. 70 к.	22 к.	0,75 к.
На заведення третьої сорочки	25 к.	2,08 к.	0,06 к.
На пошиття 2 сорочок і 2 підштанників і на дрібний прибор	30 к.	2,05 к.	0,08 к.
На пошиття пари чобіт та пари головок, чорніння, річний ремонт взуття	55 к.	4,58 к.	0,17 к.
На навчання грамотності	10 к.	0,83 к.	0,02 к.
«Приварочные» (у середньому)	15 р.	1 р. 25 к.	4,16 к.
Провіант 20 пудів муки (у середньому)	15 р.	1 р. 25 к.	4,16 к.
Провіант 3 пуди крупи (більше)	3 р. 60 к.	30 к.	1 к.
На господарство	1 р. 80 к.	15 к.	0,05 к.
Винаймання приміщення з дровами та освітленням, варінням страви та випіканням хліба	15 р.	1 р. 25 к.	4,16 к.
Соломи на сінник (1 пуд 25 фунтів)	20 к.	1,66 к.	0,05 к.
Рядно на сінник по 6 ½ к. 9 аршин ³³	57 к.	4,75 к.	0,15 к.
Шинель 3 р. 85 к. на 2 роки	1 р. 92 к.	16 к.	0,53 к.
Однострій на два роки	1 р. 75 к.	13 к.	0,43 к.
Шаровари	1 р. 73 к.	14,04 к.	0,53 к.
Фуражка	60 к.	5 к.	0,16 к.
Краватка	5 к.	0,4 к.	0,01 к.
Башлик один на 6 років, ціна 1 р. 20 к.	20 к.	1,66 к.	0,05 к.
Пояс з безстроковою бляхою на 6 років	4 к.	0,3 к.	0,01 к.
Товар для чобіт	2 р.	16,6 к.	0,53 к.
Рядна підкладочного до шинелі, однострою, на пояс під шаровари і під краватку	71 к.	5,9 к.	0,15 к.
На пошиття шинелі — 7 к., однострою — 9 к., шароварів — 3 к., краватки — 0,5 к., на ремонт гудзиків, друкування погонів, сукна випушки, нитки, гачки	30 к.	2,5 к.	0,08 к.
Чай відпускається лише в окремих місцевостях			
Все утримання російського солдата	64 р. 19 к.	5 р. 35 к.	18 к.

З вищенаведених даних видно, що вартість однострою, взуття та постільної білизни солдатів була незначною. П. Зайончковський відмічає, що «побут солдатів був також невлаштований. До 1901 р. коли в казармах вводяться окремі

тапчани, солдати спали на цільних нарах. На нарах, – розповідає Денікін, – солом'яні сінники і такі ж подушки без наволочок, більше нічого.... Це вбоге обладнання на казенній мові мало назву не постільних, а «подстилочных принадлежностей». Вкривалися солдати шинелями.... Шинелі були короткими, після навчань брудні, смерділи прілою вовною. ... У деяких частинах за рахунок економії господарських сум, а також коштів, отриманих на так званих „вільних роботах”, ковдри та простирадла існували вже в аналізований період, і це було не рідким винятком. Постільні принадлежности та ковдри були повсюдно введені лише з 1905 р.»³⁴.

Разом з тим, як засвідчує реклама тих часів, військові частини, які вели своє артільне господарство, мали можливість придбати постільні принадлежности за прийнятною ціною.

**БАЙКОВЫЯ
ДЪЯЛА
ФАБРИКИ
К. ЛИПШИЦЪ И К^о.**

На нитяной (хлопчато-бумажной) основѣ.

Сѣрыя 2 р. 20 к., 2 р. 50 к.,
2 р. 85 к., 3 р., 3 р. 75 к.
Серебристо-сѣрыя 5 р. и 5 р. 25 к.
Малиновыя 2 р. 30 к., 2 р. 50 к.,
3 р. и 3 р. 30 к.
Коричневыя 2 р. 50 к., 2 р. 80 к.,
3 р. 3 р. 30 к.
Двухлячныя 3 р. 50 к. и дороже.

Узорныя.

Для Гг. Офицеровъ и учебныхъ заведеній.

Односпальныя 3 р. 75 к., 5 р. 50 к., 6 р., 7 р. и дороже.
Двухспальныя 10 р. 50 к.
Дѣтскія 3 р. 25 к., и 3 р. 75 к.

На шерстяной основѣ.

Сѣрыя 2 р. 60 к., 2 р. 80 к., 3 р. 25 к., 3 р. 40 к.,
3 р. 65 к., 4 р. 20 к.
Серебристо-сѣрыя 5 р. 50 к., 5 р. 75 к.
Малиновыя 2 р. 60 к., 2 р. 80 к., 3 р. 25 к., 3 р. 40 к.
Коричневыя 2 р. 75 к., 3 р. 30 к., 3 р. 50 к.
Узорныя 7 р. 50 к., 13 р. и дороже.

Цѣны съ укупоркой безъ пересылки.

Образцы высылаются немедленно по востребованію.

АДРЕСЪ { для писемъ: Вѣлостокъ, К. Липшицъ и К^о.
 { для телеграммъ: Вѣлостокъ, К. Липшицъ.

1—5

Фото 3. Газетна реклама ковдр для військових у 1896 р.³⁵

Рекламне оголошення засвідчує, що діапазон цін на солдатські ковдри був досить значним. Враховуючи те, що для військових частин їх закупівля здійснювалась оптом у великій кількості, можемо припустити, що відпускна ціна була ще нижчою, ніж вказано на рекламі. На нашу думку, побут солдатів цілком і повністю залежав від командира та їх власної організованості. При підтримці командування та за умови власної солдатської кмітливості нижчі чини могли досить успішно влаштувати свій побут щоденно покращуючи свій життєвий рівень.

Узагальнюючи вищенаведені факти, можемо стверджувати, що утримання військовослужбовців строкової служби в імперії Романових здійснювалось, насправді, за спартанським принципом. Проте вирішальна роль у покращанні їх життєвого рівня належала турботі батьків-командирів і власній ініціативі та винахідливості солдатів.

Дещо кращим було забезпечення одягом, взуттям, предметами першої необхідності та широкого вжитку серед кадетів. Так, крім шинелей у їх однострої були ще й каптани та куртки. З предметів білизни вони користувались казенними рушниками, наволочками та простирадлами. Матраци кадетів набивалися кінським волосом, а подушки — пухом та ін.³⁶

За бажанням, кадати й юнкери, які походили із заможних родин, та офіцери мали змогу замовити собі готове фабричне взуття. Про це можна дізнатися з газетних оголошень тих часів.

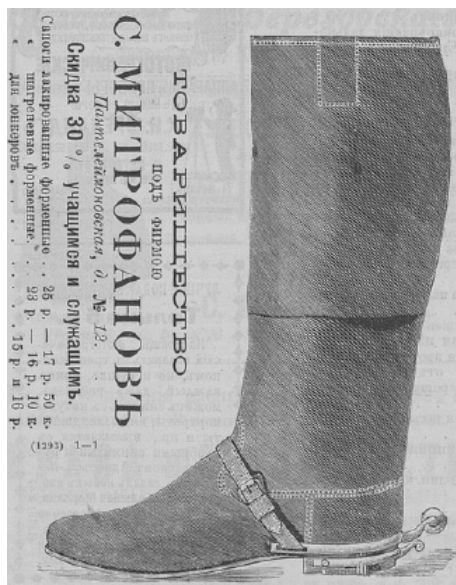

Фото 4. Газетна реклама взуття для військових³⁷

Забезпечення офіцерського складу Російської армії одностроєм та взуттям здійснювалось за рахунок виплати для офіцерських чинів спеціальних сум

грошей для купівлі матеріалів і пошиття відповідних предметів. Так, за віднайденими нами даними, можна дізнатися скільки грошей витрачалось на придбання однострою гусаром і драгуном російської армії (див. табл. 4).

Таблиця 4

Для забезпечення одягом на три роки необхідно було придбати³⁸

Раніше гусару			Нині драгуну		
	Руб.	Коп.		Руб.	Коп.
2 венгерки по 85 руб. кожна	170	–	2 пари однострою	120	–
3 пари чакчир (1 пара в'язаного трико 18 р., 2 щоденного 20 р.)	38	–	2 сюртучні пари	120	–
1 пара рейтуз довгих	12	–	2 ладунки з перев'яззю	22	–
2 ладунки з перев'яз.	32	–	3 портупеї	16	50
2 портупеї (парадна і віцепортупея)	17	–	3 шарфи	7	50
Кушак	11	–	3 кушаки	6	–
			6 пар погонів	18	–
			2 пари еполетів	7	–
Всього	280	–	Всього	317	–

З таблиці видно, що однострій драгуна був дещо дорожчим ніж у гусара. Разом з тим вартість однострою будь-якого офіцера була набагато вищою, ніж у кадета або рядового солдата. Постільну білизну офіцери купували собі самостійно, а для її прання користувались послугами професійних праль.

Одночасно з розвитком ринкових відносин та становленням масового машинного виробництва в побут військових значною мірою входили як нові матеріали для одягу та взуття, так і типові форми військового однострою. Про це свідчить реклама тих часів (див. фото 5).

Фото 5. Газетна реклама непромокальних накидок для військових у 1896 р.³⁹

Як видно з рекламного оголошення, вартість цих виробів поступово знижувалася, що своєю чергою, не могло не радувати споживачів. Причинами такого здешевлення могли бути і використання більш дешевих сучасних матеріалів, і механізація виробництва, і розширення ринку збуту та ін.

Важливим фактором життєвого рівня є забезпечення житлом, побутовими вигодами та транспортними послугами. Як свідчать джерела: «Війська квартирували або в казармах, спеціально для цього збудованих за казенний рахунок, або у мешканців на підставі правил постійної повинності. У казармах перебувало досить незначне число військ (гвардія, частини внутрішньої варти і небагато інші війська). Всі інші квартирували у місцевих мешканців. Від постійної повинності звільнялася значна кількість осіб, переважно заможних класів. Найбільш важко було нести цю повинність мешканцям західних губерній, в яких завжди концентрувалось багато військ, тоді як північні і східні губернії майже не знали постою.

Постійна повинність зобов'язувала не лише відводити квартири для солдатів і офіцерів, але ще й відводити ряд приміщень під лазарети, штаби та ін., опалювати й освітлювати приміщення, надавати місця для навчань і стрільби та ін. Крім того, повинність зобов'язувала військово-відомство платити квартирні гроші офіцерам та здійснювати різні витрати з утримання казарм...»⁴⁰. У цілому квартирна повинність була неефективною. Саме тому під час реформ Д.О. Мілютіна було прийнято «Положення про перетворення військової повинності» за яким надання військам квартир натурою допускалося у виключних випадках, переважно у воєнний час. У мирний час воно дозволялося лише на нетривалі строки, не більше 3-х днів, за винятком крайніх випадків, коли всі заходи по забезпеченню казарменими приміщеннями виявляться безуспішними⁴¹. Для ефективного забезпечення дії цього положення державною скарбницею у 1876 р. було затверджено особливий капітал в обсязі 30 000 000 руб. для найшвидшого влаштування казарм. Крім того, у 1872 р. було збільшено оклади столових грошей для офіцерів, яких було розділеного на 12 розрядів⁴².

Величина казенних житлових і допоміжних помешкань офіцерського складу царської армії залежала від обійманої посади та звання офіцера. Розміри цього житла можна показати таблицею 5.

Як видно з таблиці, величина як житлового приміщення для проживання офіцера, так і допоміжних приміщень для прислуги, зберігання і приготування їжі та для розміщення коней і екіпажів цілком і повністю залежала від звання та чину офіцера. Крім того, не командуючим ротою обер-офіцерам, котрі зобов'язані були перебувати у строю верхи, належало надавати кожному конюшню на одного коня.

Крім житлового забезпечення офіцерам імперії Романових надавались у користування ще й казенні меблі. Забезпечення меблями офіцерів відображено у табл. 6.

Таблиця 5

Табель розмірів приміщень для офіцерських чинів у спеціально влаштованих казармених спорудах⁴³

Чини і звання	Розмір чистих приміщень разом із внутрішніми коридорами на кожного	Крім того:			
		Кімнат для людей	Кухонь і при них погребів	Сараїв для екіпажів	Конюшень за числом стрійових та упряжних коней
	Кв. сажнів ⁴⁴				Число коней
Повним генералам	80	1	1	2	8
Генерал-лейтенантам	60	1	1	1	6
Генерал-майорам	50	1	1	1	5
Штаб-офіцерам, командуючим полками, окремими батальйонами і ескадронами, батареями, парками і взагалі особам, котрі користуються правами полкових командирів	42	1	1	1	5
Іншим штаб-офіцерам	26	–	1	1	2
Обер-офіцерам, командуючим ротами, ескадронами та іншими частинами на правах ротних командирів і старшим обер-офіцерам у кінних і командирам напівбатареї у піших батареях, старшим ад'ютантам не нижче штаб-ротмістрського чи штабс-капітанського чину	17	–	1	–	1
Іншим обер-офіцерам	7½	–	1/2	–	1

Таблиця 6

Табель казенних меблів і казармених речей, котрі надавалися в користування офіцерським чинам⁴⁵

Назви речей	Кожному		
	Генералу	Штаб-офіцеру	Обер-офіцеру
Ліжко	1	1	1
Шафа для одягу	1	1	–
Столів	2	1	1
Стільців	12	8	4
Диван	1	–	–
Комод	1	1	1
Скриня	1	1	–
Лавки	2	1	1
Вішалка	1	1	1

Дані таблиці засвідчують, що найкраще казенними меблями забезпечувався генерал. Штаб-офіцери мали менше казенних меблів, а найменше — обер-офіцери.

Слід також згадати про забезпечення російських військових побутовими вигодами. Звичайно, ця сфера в ті часи залишалася далекою від досконалості, однак, військова преса у рубриці запитання-відповіді повідомляла:

«Питання № 1692. Чи має право на безкоштовне користування водою з міського водогону чиновник, проживаючий у казенній будівлі, який має право на квартирне забезпечення.

Відповідь. На підставі 83-85 ст. закону від 14 березня 1894 р. (наказ по військ. від.), з влаштованих для загального користування обивателів водойм і резервуарів, а також з водогінних труб, проведених у зайняті військами приміщення, мають всі військові чини, яким надано право на квартирне забезпечення за статутом про земські повинності...»⁴⁶.

Представляє науковий інтерес і забезпечення офіцерського складу армії Російської імперії казенною прислугою (див. табл. 7).

Таблиця 7

Обсяги забезпечення казенною прислугою офіцерських чинів піхотного полку армії Романових у другій половині XIX ст.⁴⁷

Посада	Скільки осіб призначено для одного	Всього
Командир полку	2	2
Завідуючий господарством	2	2
4 батальйонних командири	2	8
Молодший штаб-офіцер	2	2
Старший лікар	2	2
65–75 обер-офіцерів	1	70
4 молодших лікарі	1	4
Діловод	1	1
Капельмейстер	1	1
8 підпрапорщиків	1	8
Всього		100

Як видно з таблиці, командир полку, завідуючий господарством, батальйонні командири та молодші штаб-офіцерські чини мали по 2 денщики, тоді як старші й молодші лікарі, обер-офіцери, капельмейстер та підпрапорщики лише по одному. Цікавим є той факт, що користування послугами казенної прислуги здійснювалось офіцерами і під час відпусток. Про це «Разведчик» повідомляв у рубриці «запитання та відповіді» так:

«Питання № 666. Чи зберігають право на казенну прислугу офіцери (або їх сімейства) під час перебування у тривалій відпустці?

Відповідь. Офіцери, звільнені в тривалу відпустку, зберігають право на казенну прислугу на підставі 1542 ст. II ч. I кн. Зв. Військ. Пост. 1859 р. Г.З.»⁴⁸.

Загалом на сторінках військової преси досить жваво обговорювалося питання про казенну прислугу. Зокрема, розглядалась ситуація з казенною прислугою у випадку проживання офіцера із сім'єю нарізно. Про це повідомлялось так: «Офіцеру і його сім'ї, за умови проживання нарізно, покладається прислуга, кожному окремо, що підтверджується Нак. В.В. 1895 р. за № 306, на підставі якого сім'я офіцера у воєнний час, поставлена в необхідність жити нарізно, отримує на наймання прислуги 10 руб. на місяць, а офіцер має при собі як завжди військову прислугу. Але це стосується лише воєнного часу, а як бути у мирне у період табору, коли сім'я й офіцер поставлені в необхідність жити нарізно. Адже для сім'ї важливий той факт, що прислуга одна, а необхідність у послугах у двох місцях. Питання може бути вирішене двома способами, однаково незручними як для служби, так і для офіцера: залишити сім'ю на третину року без прислуги, або, навпаки, самому залишитися без неї ...»⁴⁹.

Необхідно визнати, що житлове забезпечення російських військових не завжди було досконалим. Сучасник Мартинов про це згадує так: «...30 вересня прибули в с. Жуковці Волинської губернії. Найближче місто і залізниця були в 40 верстах. Товариства відомо ніякого. З усім цим ще можна було б миритися, але треба було бачити, як розмістились ескадрони. Квартири, де доводилось жити офіцерам, являли собою у вищій мірі незavidну картину — темна, низька курна хата, зі спертим задушливим повітрям, вічний бруд, сморід, тіснота, котра була через те, що тут таки у постійному сусідстві один з одним жили і солдати, і господарі, і свині, і кури та інші не менш корисні тварини; у такій ось обстановці офіцерам доводилося шукати відпочинку після праці на службі... Якщо так погано було офіцеру, то як же ж було солдату, а про коней і говорити немає чого, — для них відводили літній хлів, низький, темний, тісний, де через відсутність приміщень оселялись і нижчі чини. Приймали всі заходи для покращання цього хліва, обшиваючи його стіни солом'яно для теплоти, прорізаючи отвори для світла»⁵⁰.

Аналізуючи транспортне забезпечення російських військових у губерніях Правобережної України слід відзначити, що друга половина XIX ст. у сфері широкого запровадження нових видів транспортного сполучення була переломною в зв'язку з масовим застосуванням залізничного⁵¹ та пароплавного транспорту. Російські військові мали пільги на користування залізницею, адже вартість їх проїзду сплачувала держава. У 1896 р. військова преса так повідомляла про запровадження нового порядку перевезення сімей нижчих чинів: «До цих пір збережено право нижчим чинам, прийнятим на службу для укомплектування частин, розташованих у віддалених окраїнах, брати з собою свої сімейства. При цьому, після звільнення чоловіків у запас на батьківщину, солдатські дружини і діти зазвичай відправлялися разом з чоловіками до найближчого управління повітового військового начальника.

Цей порядок відправлення при минулому залізничному тарифі не викликав ніяких непорозумінь.

Нині ж справа інша. При новому тарифі, коли зі збільшенням відстані, на яку перевозились пасажери, зменшується провізна поверстна плата, попередній порядок відправлення солдатських дружин до найближчого міста, а не до кінцевої станції їх слідування по залізниці стає вже для військового відомства невідповідним. До того ж, попередній порядок був незручним і для самих сімейств тому, що для них доводилось «затримуватися» у кожному попутному управлінні повітового військового начальника. ...

...Відповідні військові начальники нині від інтендантства забезпечуються «авансами» на сплату переїзду «солдатських дружин» порядком, вказаним у пункті I, відділу б § 141 «Положення про перевезення військ по залізницям» (нак. по військ. відом. 1873 р. № 102), не від одного управління повітового військового начальника до іншого такого ж повітового управління, а по всьому переїзду від станції посадки до станції висадки, що представляється набагато вигіднішим, як вже було сказано, для казни, і зручнішим для самих сімейств...»⁵².

Подібна ситуація склалася і з пароплавним транспортом. Військова газета повідомляла, що 31 березня 1892 р. Циркуляром Головного Штабу за № 46, було проголошено про угоду Головного Штабу з пароплавними товариствами «Кавказ и Меркурий», «А.А. Зевеке», «Пароходство по Волге» та «И.И. Любимова» про пільговий проїзд на пароплавах названих товариств, вихованців навчальних закладів, батьки яких перебували на державній службі... Крім того, газета вказувала, що «нині пароплавне товариство «Самолет» заявило про встановлення зниженого тарифу при проїзді на пароплавах згаданих осіб зі скидкою 50% з існуючої загальнопасажирської такси для II-го і III-го класів, після пред'явлення свідоцтв, встановлених циркуляром № 46»⁵³.

Як особистий транспорт зазвичай використовували коней. Офіцери, як правило, купували коней власним коштом тоді як нижчі чини користувалися казенними кінями безкоштовно. Все більшої популярності серед платоспроможних військових набував велосипедний транспорт⁵⁴. Про це свідчать газетні рекламні оголошення тих часів.

Рекламні оголошення на всі смаки розхвалювали різноманітні достоїнства нового велосипедного транспорту. Разом з тим його висока вартість ставала на заваді більш широкому поширенню як серед усіх верств населення, так і військових зокрема.

У сфері міського транспортного сполучення на заміну традиційним візникам⁵⁵ та міській конці⁵⁶ поступово запроваджувався трамвайний транспорт⁵⁷.

Окрему увагу необхідно приділити таким аспектам життєвого рівня, як санітарний стан, медичне обслуговування та пенсійне забезпечення російських військових в українських губерніях у другій половині XIX ст. Аналізуючи санітарний стан військових, слід звернути увагу на той факт, що загалом він залишався недосконалим. Досить часто серед військовослужбовців побутовали інфекційні захворювання. Так, приміром, архівні дані засвідчують поширення у 1861 р. венеричних хвороб серед солдатів військових частин м. Києва та м. Кам'янця-Подільського⁵⁸.

САМЫЙ ОБШИРН. ВЪ РОССІИ
складъ ВЕЛОСИПЕДОВЪ
 ◆ до 1000 штукъ въ на-
 личности. ◆
 Кромѣ Высочайшихъ особъ и
 большинства полковъ болѣе
 500 офицер. приобрѣли наши
 велосипеды.
 Лестные отзывы отъ Прави-
 тельства и частныхъ лицъ.
 (См. Русскій Новост. № 255
 1889 года, №№ 146 и 262
 1890 г.).

◆ Англійскіе велосипеды отъ 100 руб. ◆
 Новость сезона 1892 г.

„НАСТОЯЩІЙ СВИФТЪ № 1-й“.
 Съ новыми упрощенными пневматическими шинами,
 специально выстроенный для русскихъ дорогъ.
 ◆ ЕДИНСТВЕННАЯ МАШИНА ВПОЛНЪ ПРИГОДНАЯ
 ДЛЯ ВОЕННЫХЪ ЦѢЛЕЙ. ◆
 Для этого велосипеда ѣзда дурной дороги. — Беда по
 глубокому песку и снѣгу вполнѣ возможна. — Съ бага-
 жемъ въ пудъ онъ не теряетъ быстроты и легкости на ходу. —
 Въ продолжительномъ пути не можетъ подвергаться серь-
 езной порчѣ.

ЕДИНСТВЕННЫЕ ПРЕДСТАВИТЕЛИ ДЛЯ ВСЕЙ РОССІИ
Торговый домъ Ж. БЛОКЪ.
 (основ. въ 1863 г.)
 Главная контора и складъ: Москва, Кузнецкій мостъ,
 уголъ Дубинки.

ОТДѢЛЕНІЯ:
 С.-ПЕТЕРБУРГЪ. || ОДЕССА. || ВАРШАВА. || ЕКАТЕРИНБУРГЪ.
 Новый прейсъ-курантъ съ отзывами (80 страницъ) высы-
 лается **БЕЗПЛАТНО.** —8.

Фото 6. Газетна реклама велосипедів для військових у 1892 р.⁵⁹

Разом із тим санітарний стан військових частин був дещо кращим порівняно із загальною картиною санітарного становища населених центрів України. Так, за даними МВС, у 1863 р. загальне забезпечення лікарями та аптеками у Волинській і Подільській губерніях було таким:

Таблиця 8

Забезпечення Волинської та Подільської губерній лікарями й аптекарями у 1863 р.⁶⁰

Губернії	Число лікарів підвідомчих		Кількість аптек	Число жителів	Відношення числа лікарів до населення
	МВС	Міністерству державних маєтностей			
Волинська	153	4	43	1 567 000	1:10000
Подільська	162	3	51	1 810 000	1:10000

З наведених у таблиці даних видно, що кількість аптек у Волинській та Подільській губерніях була незначною, а число лікарів взагалі мізерним. Якщо один лікар у середньому припадав на 10 000 населення, то санітарний стан у цей період ніякою мірою не можна вважати задовільним, а медичне обслуговування достатнім.

Однак, російські військові перебували у дещо вигіднішому становищі порівняно з основною масою населення. Справа в тому, що військові частини забезпечувалися штатними лікарями, санітарними частинами та лазаретами. У той же час звичайні мешканці українських губерній такого не мали. Військова преса приділяла значну увагу питанням санітарного стану військових частин, вказуючи, що «...санітарному добробуту сприяють головним чином: 1) добре харчування людей; 2) правильна і посильна праця; 3) достатня кількість сну і відпочинку і 4) справне у гігієнічному відношенні утримання житлових приміщень нижчих чинів»⁶¹.

Варто звернути увагу на той факт, що військовослужбовці російської армії та члени їх сімей забезпечувались ліками та медичними послугами за рахунок військового відомства. Навіть після звільнення в запас, або виходу у відставку їх лікування оплачувалось за рахунок державної скарбниці. Вартість утримання хворих відставних чинів та їх поховання у випадку смерті за рахунок казни можна показати у такій таблиці:

Таблиця 9

**Табель плати, встановленої на 1859 р. за опіку у лікарнях підвідомчих
Приказу громадської опіки нижчих військових чинів та поховання
померлих⁶²**

Губернії	За утримання 1 хворого за добу у коп.	За поховання 1 померлого в руб.
Волинська	37,25	1,15
Київська	37	1,15
Подільська	34,25	1,15

Як видно з вищенаведених архівних даних, вартість утримання хворих у лікарнях підвідомчих Приказу громадської опіки в українських губерніях була невисокою. Разом з тим вона була вищою ніж у середньому по Російській імперії. За даними, які наводить М.М. Левіт, в імперії Романових місячна плата за лікування в лікарнях Приказу громадської опіки у той період коливалася від 4 руб. 30 коп. до 7 руб. 95 коп. або на день від 12,5 до 26,5 коп.⁶³

Необхідно відзначити, що плата за лікування не відображалась серйозно на добробуті російських військових, адже військове відомство оплачувало лікування навіть арештованих військовослужбовців та членів їх сімей⁶⁴. Однак це не покращувало загальну незадовільну ситуацію у справі охорони народного здоров'я тому, що загальна річна смертність населення в Російській імперії в той

період становила 3,12% або, іншими словами, на 1000 жителів щороку помирало 31,21 особи⁶⁵.

Слід також згадати про санаторно-курортне лікування російських військових. Так, сучасник тих часів А. Мартьянов, описуючи розташовану у Криму Сакську санітарно-лікувальну станцію котра використовувалася для лікування військових, засвідчує, що згідно розкладу лікувальних курсів на санітарних станціях (нак. по військ. від. 1890 р. за № 228), лікування сакськими грязями мали отримати дев'ять офіцерів Київського військового округу. Автор, пояснюючи читачам як краще дістатися станції, вказує, що «їзда на поштових у цій місцевості є більш зручною, адже тутешні вози дещо довші (дишлові) і сидіння для пасажирів, «коліска», на ресорі, набагато спокійніше. Потребуючі більш спокійного екіпажу, можуть взяти фаєтон, запряжений трійкою, ресорний і досить зручний, із Сімферополя від 8 до 10 рублів, а з Євпаторії від 3 до 5 рублів. ... Приїжджаючи на лікування, звичайно, перш за все звертається до офіцера, завідуючого станцією, який розміщується в одному із солдатських бараків у відгородженій кімнатці і повідомляє йому про прибуття. Завідуючий станцією супроводжує прибулого в офіцерський барак, де той розташовується: старші чином у номер, котрий влаштовано на двох, а молодші у загальній палаті. Крім того, частина офіцерів поміщається в окремих кімнатках при солдатських бараках і переважно приїжджаючи з дружинами. На кожному номері призначається для слугування солдат; а в загальній палаті один солдат на 3–4 офіцери. У кожному номері і в загальній палаті, та й у бібліотеці є електричний дзвоник для виклику прислуги. Поряд із загальною палатою поміщено бібліотеку. У бібліотеку виписуються наступні газети: «Русский инвалид», «Крымский вестник», «Одесские новости», «Новое время» та «Крым». Утримання хворих на станції шпитальне, тому що продовольство, так як і постіль та білизна надаються казною з тією різницею, що, крім звичайного халату із синього сукна, дається ще такий же халат, але з підбивкою до талії з рукавами з товстого зеленого сукна, і крім туфлів, теплі чоботи — шкіряні з підбивкою з того ж сукна. Ці додаткові халати та чоботи одягаються, коли йдуть приймати теплі рапні ванни і грязьові, і під час повернення для більшого запобігання від простуди. На станції два лікарів, з яких старший — обслуговує офіцерських чинів, а молодший — нижчих чинів.

Після завершення огляду, прослуховування грудей та розпитування, старший лікар призначає солоні ванни (рапні), так би мовити, вступні. На початку лікування хворих зважають, що робиться і після завершення лікування. Після лікування вага переважно зростає. ...Солоні ванни доставляються по каналу з озера. Цим же каналом доставляється і грязь. ...Солоні ванни приймаються по дві в день... Грязьові ванни бувають натуральні і розвідні, загальні і місцеві.... Іноді деякі хворі здійснюють прогулянки в екіпажі на берег моря до соляної пристані помилуватися морем і подивитися навантаження суден сіллю. Від станції до пристані верст 6–7. Ця прогулянка обходиться кожному по 50 копійок...»⁶⁶.

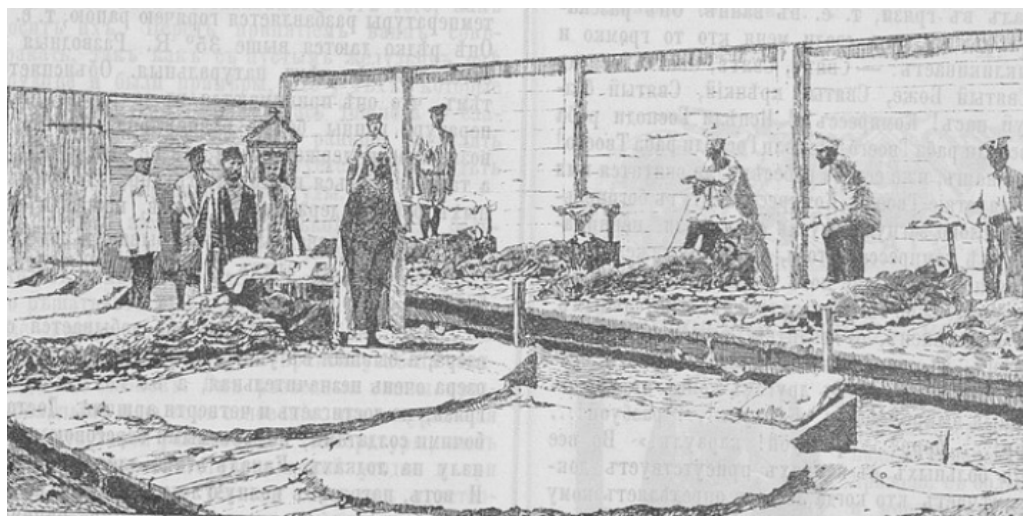

Фото 7. Сакська санітарно-лікувальна станція⁶⁷

Не менш цікаво описує той же ж автор лікування в Євпаторійській очній санітарній станції. Описавши всі недосконалості приміщення через поганий дах та періодичне переповнення хворими, він все ж відмічає, що «кожному хворому надається ліжко з чистою постільною білизною, з одним чи двома матрацами, літньою ковдрою і двома подушками. Якщо необхідно постільну білизну випрати, то це здійснюється за власний кошт, тому що немає відпуску від казни. Крім того, кожному надається шафка, як у шпиталях, і стілець, потім підсвічник, склянка з блюдцем і 2 чайника на номер; чайних ложечок зовсім небагато, так що не припадає навіть і по одній на номер. Шкода, що немає в номері вішалки, через це доводиться для вішання одягу вбивати у стіни цвяхи і звичайно, де кому заманеться. Для вмивання на весь барак є один таз із рукомийником, чого звичайно недостатньо, через це доводиться чекати черги досить довго (на моє щастя у цьому році у мого співмешканця був похідний рукомийник, який ми прилаштували в номері і, можна сказати, блаженствували, вмиваючись, коли знадобиться і без заклику служителя). Служителі призначались по одному на 2 і на 3 номери, тобто на 4–6 чоловік хворих. Вони викликаються за допомогою голосу, тому що електричні дзвінки відсутні. Такий спосіб виклику особливо неприємний для хворих, страждаючих розладом нервової системи. Щоб викликати солдата (служителя) необхідно викрикнути його прізвище досить голосно й особливо з №№ 11, 10, 9, 8, 7, 6, 5, 4, 3 і 2, тому що служителі розміщені поблизу протилежного кінця барака. У дворику, при офіцерському бараку, поряд з приміщенням служителів є кухня, котра до послуг бажаючих столуватися самостійно. На кухні є казенний самовар, вугілля для якого купується загальними внесками тих хто лікується; обходиться копійок по 15 на місяць кожному. Столуються пп. офіцери у німця, який живе поблизу станції, у саду караїма Шакая, в якого він обіймає місце садівника; живе майже поруч з приміщенням

завідуючого станцією. Деякі ж столуються у місті в готелях і в приватних будинках. У німця обід, що складається з 3-х страв, коштує 50 коп. (без третього — 40 к.). Вечеря за домовленістю. Станційний лікар, надвірний радник Сухачов, свідчив, що у нього (німця) використовуються свіжі продукти. На мій смак, обід повністю коштує грошей. Близькість, звичайно, становить велику зручність і особливо для тих, яким важко ходити. На підставі наказу по військам від 17 червня 1885 р. за № 92, п. 1, літ. а) за увесь час купання відпускаються добові гроші в обсязі 45 к. на добу, як штаб-офіцерам, так і обер-офіцерам без різниці, що, необхідно відмітити, викликає незадоволення з боку штаб-офіцерів, тому що, наказом по військ. від. 1890 р. за № 228, для них призначено добові гроші вдвоє більші ніж обер-офіцерам, тобто не рубель, а два»⁶⁸.

Слід звернути увагу і на обсяги пенсійного забезпечення російських військових у випадку виходу їх у запас чи звільнення у відставку. За виявленими нами архівними документами на території українських губерній з 26 травня 1859 р. діяло положення «Про затвердження нових табелів окладом жалування і пенсій генералам, штаб і обер-офіцерам Військово-Сухопутного відомства, артилерійським та інженерним чиновникам». Цей документ визначав наступні обсяги річних пенсій для царських офіцерів, які виплачувались із державного казначейства: полковник і ротмістр — 336–430 руб.; штабс-капітан і штаб-ротмістр — 307–345; поручик — 282–315; підпоручик — 238–290; прапорщик, корнет — 224–245; надвірний радник — 430; колезький асесор — 345; титулярний радник — 315; колезький секретар — 290; губерньський секретар — 245; колезький реєстратор — 215 руб.⁶⁹

Окрім основного пенсійного забезпечення, російські військові чиновники своїми грошовими внесками з жалування до спеціальних емеритальних кас набували право на отримання додаткових окремих емеритальних пенсій, обсяг яких залежав від посад та строків служби й участі в емеритальних касах (див. табл. 10).

Таблиця 10

Обсяги емеритальних пенсійних окладів за чинами і посадами при різних строках служби⁷⁰

Розряд пенсій	Число платних років	I клас за 35 років загальної державної служби	II клас за 25 років загальної державної служби
		Обсяг частини емеритальної чи повної емеритальної пенсії	Пенсія в частках окладу
	0–5	0	0
I	5–12	3/8	3/12
II	12–19	4/8	4/12
III	19–25	5/8	5/12
IV	25–30	6/8	6/12
V	30–35	7/8	7/12
VI	35 і більше	8/8	-----

Загалом повний емеритальний оклад річної пенсії у різних офіцерських чинів був таким: генерали — 860–1430 руб.; полковник — 515–975; капітан і ротмістр — 430; штабс-капітан і штаб-ротмістр — 345; поручик — 315; підпоручик — 290; прапорщик і корнет — 245⁷¹.

Слід звернути увагу на той факт, що завдяки реформам Д.О. Мілютіна відставні нижчі чини почали отримувати регулярну щомісячну допомогу від казни. Про це повідомлялось так: «На підставі правил для забезпечення побуту відставних нижчих чинів, оголошених при наказі по військовому відомству 1869 року № 241, на допомогу від казни в обсязі 3-х рублів на місяць мають право нижчі чини, котрі вийшли у відставку до 25 червня 1867 року, але за умови, що вони не мають власності, яка приносила б для них доход понад 36 рублів на рік, родичів, які могли б прийняти їх на власне утримання, і за станом здоров'я не здатних до праці. Майновий і сімейний стан повинен бути засвідчений вироком волосної чи міщанської громади, а стан здоров'я свідоцтвом присутствія по військовій повинності; за тих же ж умов, але настільки слабкі або скалічені, що потребують сторонньої допомоги, отримують по 6 рублів на місяць...

...Але, на жаль, деякі казенні палати не задовольняються цими, законом встановленими, правилами, а, отримавши від військового начальника клопотання про асигнування допомоги, все діло передають на висновок податного інспектора, від доброї волі якого і залежить дати чи не дати прохану допомогу, не кажучи вже про те, що подібні перевірки через податних інспекторів тягнуться довго, іноді протягом двох років і за весь цей час допомога втрачається»⁷².

Представляє інтерес і матеріальне забезпечення членів родин російських військових після втрати годувальника. Про це військова преса повідомляла так:

«*Питання № 664.* Чи має право, після смерті унтер-офіцера, зарахованого до 3 класу поранених який отримує пенсію з інвалідного капіталу, вдова-дружина його з малолітніми дітьми отримувати пенсію з того ж капіталу або з інших сум?

Відповідь. Вдови нижчих чинів не мають права ні на яку пенсію, хоча б чоловіки їх за життя перебували під покровительством Олександрівського комітету про поранених і самі отримували пенсію.

Взамін цього, такі вдови можуть щорічно звертатися в комітет з проханням про надання для них одноразової допомоги, при чому повинні представляти свій вдовий вид та свідоцтво поліції про те, що вдова, за своєю бідністю дійсно потребує допомоги, а також про число і вік її дітей, які перебували на її утриманні. — Обсяг допомоги залежить:

- 1) Від того, в яку кампанію був поранений чоловік.
- 2) У якому званні перебував її чоловік на службі.
- 3) Від кількості власних її дітей, котрі перебували на її утриманні.

Допомога ця видається раз на рік і вимагається, щоб обов'язково пройшло не менше року з дня видачі останньої допомоги.

Вл.І.»⁷³.

Про німецьких відставних військових проявляли турботу як державні так і громадські установи. Необхідно відзначити, що справа громадської опіки та благодійності в Російській імперії в цілому і на теренах українських губерній зокрема, була поставлена досить широко. У цій царині активно працювали різноманітні благодійні товариства, котрі нерідко спеціалізувалися на опіці над німецькими відставними військовими. Таким, приміром, було «товариство турботи про нужденні сімейства воїнів, які втратили здоров'я на службі»⁷⁴.

Істотну роль у справі опіки над інвалідами війни відігравало товариство Червоного Хреста. Дослідники відмічають, що «у Статут Червоного Хреста у 1882 році було внесено доповнення, згідно з яким цьому товариству було доручено надавати допомогу «skalіченим військовим чинам за місцем їх проживання». Ця допомога виражалась в одноразових допомогах, відправленні інвалідів війн для лікування на мінеральні води, а також у забезпеченні потребуючих протезами, «підшукуванню для них занять» і т.п. Якщо в 1883 році з центральної каси товариства було видано допомоги лише 35 скаліченим воїнам в обсязі 1375 рублів, то в 1894 році — 813 особам в обсязі 4156 рублів. Цього ж року на кавказькі мінеральні води було відправлено для лікування 73 інваліди війни, у Стару Руссу — 20, в Друскеники — 7, в Саки, Слов'янськ — по 4 чоловіки і на Одеський лиман — 2.

Усі залізничі надавали сестрам милосердя та пораненим і хворим воїнам, спрямованим для лікування Товариством Червоного Хреста, «абсолютно безкоштовний проїзд».

У розпорядження Товариства Червоного Хреста імператрицею Марією Олександрівною — дружиною Олександра III було заповідано особливий капітал, відсотки з нього видавались пораненим воїнам та їх сім'ям. У 1894 році ці кошти були надані 290 офіцерам та членам їх сімей (у сумі 6073 руб.) і 357 нижчим чинам та їх сім'ям (у сумі 3192 руб.). Всього з рахунку цього капіталу було видано 9668 руб.»⁷⁵.

Не менш важливою сферою життєвого рівня російських військових на території України було забезпечення інформаційних, естетичних і духовних потреб та відпочинку і дозвілля. Так, офіцери і солдати могли постійно користуватися послугами бібліотеки таким чином підвищуючи свій інтелектуальний рівень. Солдати нерідко займалися хорovими співами, постановками свого аматорського театру⁷⁶. У літні місяці з дозволу командування влаштовували купання у річних водоймах⁷⁷ та ін.

Слід також згадати про таку форму проведення дозвілля, як різного роду змагання. Так, приміром, у с. Шубкове Волинської губ. у вересні 1896 р. під час спеціальних кавалерійських зборів у полках 11-ї кавалерійської дивізії через почин її начальника генерал-лейтенанта Саннікова було проведено змагальне рубання прутів на призи: перший в обсязі 70 руб., а другий 50-ти. Військова газета про цю подію повідомляла так: «У змаганнях брали участь наступні кращі по рубанню ескадрони і сотні дивізії: драгунських полків: 31-го Ризького і 32-го Чугуївського Її Величності Государині Імператриці Марії Федорівни полку — 1-й і 5-й, 33-го Ізюмського 2-й і 5-й ескадрони і 12-го Донського козачого полку

1-ша, 5-та і 6-та сотні, маючи по 11 рядових у взводах при 12 унтер-офіцерах. Рубання — на польовому галопі, а донці — на кар'єрі...

...У дійсності приз розігрався поміж 5-м ескадроном чугуївців, 5-ю і 6-ю сотнями донців; при чому пальма першості залишилась за донцями, а саме за 5-ю сотнею; її командир осавул Шевирев отримав з рук начальника дивізії для роздачі людям 70 руб. — 1-й приз, а 6-та сотня осавула Савельєва і 5-й ескадрон чугуївців ротмістра Лаврова розділили поміж собою 2 приз, тому що число промахів у них виявилось однаковим.

Загальний результат був наступним: 5-та сотня зробила 8 промахів, а 5-й ескадрон і 6-та сотня — 10; стосовно ж інших учасників змагання, то в них також було не багато промахів, та все ж більше число їх виявилось в ескадронах Ризького полку...»⁷⁸.

Слід вказати, що кожна військова частина мала чималу кількість своїх свят і ювілеїв. Ось як відбувалося 29-го листопада 1897 р. у м. Дубно святкування сторічного ювілею Селенгінського полку: «...У прекрасно декорованій зеленню полкової церкві (бувшому концертному залі кн. Любомирських, яким раніше належало м. Дубно), була відслужена літургія і панахида по Імператору Павлу I та всіх вбитих на полі брані чинів полку. На другий день розпочалася святкова літургія у присутності командуючого військами Київського військового округу генерал-ад'ютанта М.І. Драгомирова, командира 11-го армійського корпусу генерал-лейтенанта Дохтурова та інших почесних гостей. Літургію здійснював високо-преосвященний Модест, архієпископ Волинський і Житомирський, який з цією метою напередодні прибув у Дубно із Житомира. Після завершення літургії була прочитана Височайша грамота про дарування полку нового Георгіївського прапора і нижчим чинам було оголошено, що Государ Імператор кожному з них на пам'ять про цей день жалує по 1 срібному рублю нового карбування. Після параду Охотського полку, сформованого в 1806 році із Селенгінського, була піднесена останньому багато оздоблена ікона Преображення Господнє (полкове свято охотців). Після церковного параду гості були запрошені на братську ювілейну трапезу, яка пройшла досить жваво в бесіді, головним чином, про славетне минуле Селенгінського полку. Бесіда ця поживлялась особистими споминами декількох севастопольців-селенгінців, котрі здалеку прибули на свято...

...Під час обіду від імені розміщеного в м. Дубно разом з Селенгінським Чугуєвського драгунського полку його командиром у дар ювіляру було піднесено дорогу братину (срібний, визолочений казанок на схрещених піках, зі срібними кружками)...»⁷⁹.

Нерідко загальні святкування влаштовувались на честь службового підвищення або присвоєння чергового звання. Сучасник тих часів Мартинов так описує подібні свята у 12-му Стародубському полку у 1862 р.: «Полковник Йосипов здав полк полковнику Дедюліну 15 серпня. 7 серпня Дедюліна підвищили в генерали, а в половині вересня вже відбувся його від'їзд із Межибіжжя. Офіцери влаштували на його честь бал; крім усього полкового товариства, зібралось ще чоловік 60 гостей; танцювали пар 20; було влаштовано відкритий

буфет, гарно прибраний; під час вечері багато було випито шампанського і багато говорилося промов. Офіцери подарували Дедюліну альбом з власними фото у малиновій оксамитовій обкладинці із золотими арабесками, а його дружині — невеликий срібний піднос і на ньому срібно-визолочену вазочку, дуже вишуканої роботи. Після вечері офіцери підхопили свого командира, довго качали його, а потім на руках понесли до великої зали, де знову пили за його здоров'я і, нарешті, на руках же віднесли Дедюліна на його квартиру. Нижчі чини полку, зі свого боку, запропонували пожертвувати третину свого жалування, щоб на ці гроші придбати образ і подарувати своєму дорогому батьку-командиру»⁸⁰.

Більш дрібні військові підрозділи також мали свої свята і відмічали свої ювілеї. Так, 29-го листопада 1896 р. у м. Проскуріві 1-ша батарея 12-ї артилерійської бригади святкувала свій столітній ювілей. За свідченням військової преси: «Перед фронтом батареї, у присутності вищого військового начальства Проскурівського гарнізону та інших почесних гостей, була прочитана Височайше дарована грамота з нагоди пожалування батареї нової срібної труби, потім була оголошена Царська милість у вигляді пожалування кожному нижчому чину по срібному рублю останнього карбування, а також прочитана від Найяснішого вождя всієї артилерії генерала-фельдцехмейстера привітальна телеграма.

Після того, як відбувся молебень, гостинні господарі запросили гостей пригоститися.

Під час обіду була відправлена на ім'я 12-го французького полку телеграма з дружніми побажаннями.

Вечері відбулася солдатська вистава, яка дала велике задоволення нижнім чинам, особливо молодим солдатам, і показані були за допомогою чарівного ліхтаря картини військового побуту»⁸¹. Про можливість вільної купівлі таких чарівних ліхтарів повідомляли газети.

Як засвідчує газетна реклама, вартість чарівних ліхтарів для показу різноманітних картин на папері була невеликою, а тому навіть невеликі військові частини могли дозволити собі в складчину придбати цей технічний засіб.

Дозвілля та розваги київських юнкерів у 1890 р. описує А.І. Денікін: «До послуг небагатьох, загалом, безталанних гульвіс була тут таки під боком квартира училищного лампівника Івана, який влаштовував застілля ргіх фіхе — по 3 руб. з персони, включаючи і „інші задоволення”.

По четвергам, коли часу було обмаль, любили заходити до готелю сусідньої Києво-Печерської лаври, в палати для „чистих богомольців”, де було повно народу з усіх кінців Русі, де стовпом стояв пар від чайників і змішувались у щільному гулі співочий і окаючий говори. Туди ж ходили ми на масляну — поїсти млинців на економічних засадах. Монастирські служки радо зустрічали юнкерів; якийсь їх старший, батько Євтихій, „у миру прапорщик запасу”, як він рекомендувався, вів із нами безкінечні бесіди на військові теми. А іноді, маючи добрий гумор, діставав з-під підрясника „незаконний додаток” до млинців, підливаючи у чайні кружки.

Фото 8. Газетна реклама чарівних ліхтарів⁸²

— Не влетіло б ...

— Не сумнівайтесь! Я тут — начальник, так би мовити, комендант.

Повертаючись із відпустки — до вечірньої переключки, а „відпущені до пізна” — після закінчення спектаклів. Запізнитися — Боже збережи! Біля міської Думи у відпускні дні чекали два візники — Антон та Філіп — з особливої симпатії до юнкерів доставляли їх „одним духом” на Печерськ — у кредит, іноді довгостроковий — до самого випуску. А у кого не було ні грошей, ні кредиту, той летів до „Собачого спуску” — стежки, яка починалась за жіночим інститутом, і безлюдними місцями виводила напряму до училища⁸³.

А.І. Денікін вказує, що «лише раз на рік — у день училищного свята — керівництво закривало очі на всі наші гріхи. За тиждень чи за два, звільнені від усіх нарядів і навчань, декілька юнкерів-любителів прикрашали похмуру ідально під танцювальну залу: малювали плафони, клеїли лампіони, в’язали гірлянди, влаштовували передпокій, „куточки” і т.д.

Вдень був парад і святковий обід — з тістечками і півпляшкою вина. Поміж юнкерськими столами розташовувався довгий стіл для керівництва та запрошених — однокласників, киян. Сам грізний командуючий, генерал Драгомиров був одного разу на святі, у рік освячення пожалуваного училищу прапора (1898). Розповідають, як за обідом М.І., не зважаючи на зняковіння училищного начальства, захопив із центрального столу пляшок — скільки міг — і поніс їх першому взводу 1-ї роти.

— Мені лікарі заборонили пити. Випийте за мене ...

А ввечері, повертаючись додому, біля самого палацу побачив відпущеного в місто, „пообідавшого” юнкера, котрий мирно спав на тумбі... М.І. доставив його на своєму екіпажі в училище і, здаючи черговому горністу, сказав:

— Ти мене знаєш? Обережно доведи пана юнкера в роту. Та не говори черговому офіцеру ... Зрозумів? Веди!

Увечері бал. У цей день, окрім „винного духу”, допускався і лакований пояс, і діагональні штани, і „ковані галуни”. Не можна ж було, насправді, вдарити обличчям у грязюку перед яким-небудь заїжджим юнкером Єлисаветградського кавалерійського училища, який своїми запаморочливими рейтузами привертав увагу дам і збуджував чорну заздрість у серцях піхотних кавалерів...

Танцювали до знемоги, веселились до ранку, гуляли без усіляких формальностей всю ніч, привозячи і відвозячи своїх білявих і чорнобрових знайомих. І юнкерські каземати могли б повідати багато про що...

Декілька днів потім юнкери жили споминами про свято»⁸⁴.

Про регламентацію дозвілля офіцерів засвідчує військова преса тих років. Так, «Разведчик» у 1892 р. на запитання читача за № 660, чи мають право офіцери брати участь в аматорських виставах і концертах (у яких саме випадках і за яких умов)? Відповідав так: «У існуючих законоположеннях немає з цього приводу вказівок. У Гвардійському корпусі питання вирішене так. Різні види участі офіцерів у любительських виставах та концертах зосереджено в чотири категорії.

1) Вистави і концерти у приватних будинках, у тісному колі родичів і знайомих, без будь-якої плати за вхід; взагалі збори мають характер приватної вечірки.

2) Різного роду вистави у приватних будинках, з благодійною чи іншою метою, з правом входу за квитком, без публічного продажу квитків у касі.

3) Музичні вечори і вистави в організованих гуртках і товариствах, котрі мають замкнутий і приватний характер, з правом входу на зібрання по квитку, який отримується не інакше, як від членів цього товариства.

4) Вистави, концерти, літературні вечори, що здійснюються різними товариствами і приватними особами з благодійними цілями, у театрах, у залах, котрі мають абсолютно публічний характер, при чому вхід на ці вечори допускається за квитком, який продається в касі.

Участь у виставах по 1-му допускається без запитування на те особливого дозволу. Для участі в концертах і виставах, вказаних у 2-му і в 3-му пунктах, офіцеру необхідно отримати дозвіл свого полкового командира і, нарешті, участь офіцерів у виставах загалом публічних (4-й пункт) взагалі не допускається.

У такому ж дусі дозволяється у Гвардії і участь офіцерів у костюмованих балах. Якщо для участі у таких балах офіцерам необхідно проїжджати по місту в костюмах, то на це запитується кожного разу дозвіл начальства»⁸⁵.

Однак необхідно визнати, що офіцери російської армії, зазвичай, влаштували свій відпочинок, розваги і дозвілля, незважаючи на будь-які циркуляри

та вказівки начальства. Так, відомий дослідник В.В. Похльобкін про це повідомляв так: «Це був час, коли гусари, які стояли в містечках на західному нашому кордоні, ще їздили один до одного в гості по грязюці верхи на обивателях з євреїв, стріляли в них журавлиною, упійманому ними статському мастили обличчя гірчицею або заставляли випити суміш вина з пивом, оцтом і елеєм. Бенкетували ці пани з розмахом, а тому не завжди були придатні до відвідування балів і вечорів»⁸⁶.

Подібним чином описує дозвілля і розваги офіцерів лейб-гвардії гусарського полку відомий радянський історик П.А. Зайончковський: «Пили нерідко цілими днями, допиваючись надвечір до галюцинацій. Декотрі з них ставали здавалось би звичними, так що прислуга офіцерського зібрання (клубу) починала пристосовуватися до дивної поведінки панів. Так, нерідко великому князю, командирі полку і поділяючим з ним компанію гусарам починало здаватися, що вони не люди вже, а вовки. Всі роздягались наголо і вибігали на вулицю. [...] Там сідали вони на задні ноги (передні замінювались руками), піднімали до неба свої п'яні голови і починали голосно вити. Старий буфетник уже знав, що необхідно робити. Він виносив на ганок велике корито, наповнював його горілкою або шампанським, і вся згряя спрямовувалася навкарачки до таза, хлебтала язиками вино, вишала і кусалася»⁸⁷.

Нам вдалося знайти фото цих гульвіс у тогочасній військовій газеті.

Фото 9. Офіцери лейб-гвардії гусарського полку⁸⁸

Як засвідчує наведене зображення, важко повірити що ці хвацькі «герої» могли бути здатними до таких «подвигів» та витівок. Однак, все може бути, і

чим більш нестримним був гусар під час п'ятики, тим більш сміливим він був у бою.

Сучасник тих часів Мартинов так описує дозвілля російських офіцерів: «Щоденно робилась загальна складчина і ввечері влаштувався бал; купувалась маса свічок, запалювались усі бра та канделябри, розставлялась закуска і випивка і, таким чином, дуже весело проводили час при такій досить оригінальній обстановці»⁸⁹.

Узагальнюючи дані по впливу військової реформи Д.О. Мілютіна на життєзабезпечення російських військових в українських губерніях у якості висновку необхідно виділити наступне:

1. Добробут, як солдатів строкової служби, так і офіцерського складу армії Романових цілком і повністю залежав від фінансування державою військової сфери. Ми робимо припущення, що він був дещо вищим порівняно з іншими верствами населення тому, що централізоване фінансування не залежало від примх природної стихії або коливань попиту і пропозиції на ринку.

2. Позитивно вплинула на покращання життєзабезпечення військовослужбовців військова реформа Д.О. Мілютіна. Завдяки здійсненню заходів було змінено систему мобілізації до збройних сил Російської імперії, що виразилося у запровадженні загальностанової призовної системи та істотному скороченні строків служби нижчих чинів. Крім того, покращилося матеріальне забезпечення офіцерського складу у вигляді запровадження різного роду доплат (за посаду та ін.) для стройових офіцерів.

3. На поліпшення життєзабезпечення російських військ в українських губерніях імперії Романових завдяки реформі Д.О. Мілютіна вплинула поступова відмова військового відомства від постійної повинності та запровадження масового будівництва казарм та інших споруд військового призначення. Сприяло зростанню добробуту, як усіх верств населення, так і військових зокрема, масове застосування таких механічних видів транспорту, як залізничний, пароплавний, трамвайний і велосипедний.

4. Істотну роль у вдосконаленні добробуту солдатів строкової служби та офіцерів відіграла наявність вільних робіт на яких вони заробляли гроші, котрі використовували частково на власне споживання, а частково на ведення артільного господарства. Крім того, позитивно впливали на сферу споживання офіцерів їх економічні товариства, що надавали їх учасникам можливість отримувати товари й послуги за помірними цінами і кращої якості.

5. На зростання життєвого рівня російських військових позитивно впливало державне пенсійне забезпечення відставних військових, яке було запроваджене реформою Д.О. Мілютіна. Крім того, поліпшенню їх життєзабезпечення сприяло більш кваліфіковане медичне обслуговування як самих воєнних, так і членів їх сімей, що здійснювалось як військовими лікарями безкоштовно, так і в лікарнях Приказу громадської опіки за рахунок казни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

- ¹ Разведчик. — 1895. — № 267. — С. 1091.
- ² 1 фунт = 0,40951241 кг = 1/40 пуда = 32 лоти = 96 золотників // Советский энциклопедический словарь. — М., 1981. — С. 1449.
- ³ 1 чарка = 1/10 штофу = 2 шкаликам = 0,123 л // http://enc-dic.com/enc_big/CHarka-67045.html.
- ⁴ 1 золотник = 4,2 г // Советский энциклопедический словарь. — С. 1449.
- ⁵ Русская военная сила. Очерк развития выдающихся военных событий от начала Руси до наших дней. Составлено группою офицеров Генерального Штаба в Москве. С рисунками, картами и планами. Издание И.Н. Кушнерева. — Вып. 10: Период царствования императоров Николая I-го и Александра II -го — до всеобщей воинской повинности. — М.: Типо-литография Высочайше утвержденного товарищества И.Н. Кушнерев и К°, Пименовская ул. Собственный дом, 1889. — С. 209, 210.
- ⁶ 1 гарнец = 3,27984 дм. кв. = 3,28 л // Советский энциклопедический словарь. — С. 1502.
- ⁷ 1 золотник = 1/96 фунти ≈ 4,26575417 г // <http://ru.wikipedia.org/wiki/>
- ⁸ *Леновский П.* Очерки из быта войск в военное время // Военный сборник. — 1859. — № 4. — С. 465.
- ⁹ Русская военная сила... — С. 211–213.
- ¹⁰ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 442, оп. 36, спр. 1491, арк. 1–22.
- ¹¹ Взято з: Разведчик. — 1896. — № 318. — С. 1023.
- ¹² *Зайончковский П.А.* Самодержавие и русская армия на рубеже XIX–XX столетий. — М.: Мысль, 1973. — С. 85.
- ¹³ Там же.
- ¹⁴ Разведчик. — 1893. — № 121. — С. 107.
- ¹⁵ 1 сажень = 7 англійських футів = 84 дюйми = 2,1336 метри // <http://ru.wikipedia.org/wiki/>
- ¹⁶ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 41, спр. 528, арк. 3, 13.
- ¹⁷ Там само, оп. 47, спр. 272, арк. 1–7.
- ¹⁸ Разведчик. — 1893. — № 17. — С. 2.
- ¹⁹ Там же. — 1897. — № 325. — С. 7.
- ²⁰ Там же. — 1892. — № 98. — С. 260.
- ²¹ *Деникин А.И.* Старая армия. Офицеры / А.И. Деникин; предисл. А.С. Кручинина. — М.: Айрис-пресс, 2006. — С. 241–242.
- ²² Взято з: ПСЗРИ. — Собр. 2-е. — Т. XXXXII, Отд. 2 (1857). — СПб.: Тип. II Отдел-я Собств. Его Имп-го Вел-ва Канц-ии, 1858. — С. 233–247.
- ²³ Русская военная сила... — С. 207–208.
- ²⁴ *Кондратьева Т.* Кормить и править: О власти в России XVI–XX вв. / Пер. с фр. — М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2006. — С. 52.
- ²⁵ Взято з: Разведчик. — 1896. — № 322. — С. 1116.
- ²⁶ Там же.
- ²⁷ Взято з: Разведчик. — 1895. — № 230. — С. 228.
- ²⁸ Разведчик. — 1892. — № 84. — С. 37.
- ²⁹ Там же. — 1897. — № 326. — С. 41.
- ³⁰ Там же. — № 301. — С. 636–638.

- ³¹ Там же. — 1896. — № 323. — С. 1144.
- ³² Взято з: *Карпущенко С.В.* Быт русской армии XVIII — начала XX века. — М.: Воениздат, 1999. — С. 362.
- ³³ 1 аршин = 71,12 см / *Герасименко Н.О.* АРШИН [Электронный ресурс] // Энциклопедія історії України: Т. 1: А–В / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; НАН України, Інститут історії України. — К.: Наукова думка, 2003. — 688 с.: іл. — Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Arshyn_mira.
- ³⁴ *Зайончковский П.А.* Указ. соч. — С. 84–85.
- ³⁵ Взято з: *Разведчик.* — 1896. — № 308. — С. 792.
- ³⁶ ПСЗРИ. — Собр. 2-е. — Т. XXXXII, Отд. 2 (1857). — СПб.: Тип. II Отд. Собств. Его Имп-го Вел-ва Канц-ии, 1858. — С. 233–247.
- ³⁷ Взято з: *Разведчик.* — 1895. — № 242. — С. 520.
- ³⁸ Там же. — 1894. — № 195. — С. 583.
- ³⁹ Там же. — 1896. — № 308 — С. 792.
- ⁴⁰ Русская военная сила... — С. 208–209.
- ⁴¹ Там же. — С. 204.
- ⁴² Там же. — С. 206.
- ⁴³ Взято з: *Разведчик.* — 1894. — № 192. — С. 516.
- ⁴⁴ 1 сажень = 7 англійських футів = 84 дюйми = 2,134 метра // <http://uk.wikipedia.org/wiki/Сажень>.
- ⁴⁵ Взято з: *Разведчик.* — 1894. — № 192. — С. 516.
- ⁴⁶ *Разведчик.* — 1896. — № 290. — С. 414.
- ⁴⁷ Взято з: *Разведчик.* — 1894. — № 204/205. — С. 753.
- ⁴⁸ *Разведчик.* — 1892. — №83. — С. 29.
- ⁴⁹ Там же. — 1896. — №308. — С. 779.
- ⁵⁰ *Мартынов.* История 12-го драгунского Стародубского полка. — СПб.: Тип-я «Бережливость» Невск. Просп. 139. Б.Г. — С. 31–32.
- ⁵¹ *Богатчук С.С.* Роль залізничного транспорту у формуванні національного ринку України // Історіографічні дослідження в Україні. — К., 1998. — Вип. 9. — С. 50.
- ⁵² *Разведчик.* — 1896. — № 308. — С. 779–780.
- ⁵³ Там же. — 1892. — № 97. — С. 243.
- ⁵⁴ Сборник действующих в г. Каменец-Подольске обязательных постановлений городской думы (изданных за время действия в Каменец-Подольске Городового Положения 1870 и 1892 гг. по 1 июля 1915 года). Сост. секр. гор. упр. Л.А. Езерницкий. — КПд.: Тип. Св. Троицкого Братства, 1915. — С. 43–44.
- ⁵⁵ ЦДАК України, ф. 493, оп. 35, спр. 151, арк. 9–13.
- ⁵⁶ *Мокрицький Г.* Житомирське ТТУ: 100 років трамвайному руху. — Житомир: Волинь, 1999. — С. 14.
- ⁵⁷ История Украинской ССР в 10 т. // *Ю.Ю. Кондуфор и др.* — Т. 4. — К.: Наукова думка, 1983. — С. 332; *Мокрицький Г.* Вказ. праця. — С. 13.
- ⁵⁸ ЦДАК України, ф. 442, оп. 39, спр. 65, арк. 1–24.
- ⁵⁹ Взято з: *Разведчик.* — 1892. — № 98. — С. 269.
- ⁶⁰ Взято з: *Левит М.М.* Становление общественной медицины в России. — М.: Медицина, 1974. — С. 52.
- ⁶¹ *Разведчик.* — 1892. — № 88. — С. 101.
- ⁶² Взято з: ЦДАК України, ф. 442, оп. 770, спр. 131, арк. 52–52 зв.
- ⁶³ *Левит М.М.* Указ. соч. — С. 175.
- ⁶⁴ ЦДАК України, ф. 442, оп. 770, спр. 142, арк. 86, 135, 222.

- ⁶⁵ Левит М.М. Указ. соч. — С. 45.
- ⁶⁶ Мартьянов А. Сакская санитарно-лечебная станция // Разведчик. — 1892. — № 97. — С. 244–247.
- ⁶⁷ Взято з: Там же. — С. 245.
- ⁶⁸ Мартьянов А. Евпаторийская глазная санитарная станция // Разведчик. — 1892. — № 98. — С. 265–266.
- ⁶⁹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 770, спр. 131, арк. 196–198.
- ⁷⁰ Там само, арк. 218–219.
- ⁷¹ Там само.
- ⁷² Разведчик. — 1896. — № 316. — С. 973.
- ⁷³ Там же. — 1892. — № 83. — С. 28–29.
- ⁷⁴ Там же. — 1895. — № 604. — С. 246.
- ⁷⁵ Будко А.А., Селиванов Е.Ф., Чигарева Н.Г. «Веди слепого, дай кровлю неимущему, напои жаждущего // ВИЖ. — 2004. — № 12. — С. 63.
- ⁷⁶ Разведчик. — 1896. — № 282. — С. 233.
- ⁷⁷ ЦДІАК України, ф. 692, оп. 19 (1897), спр. 1, арк. 48–50.
- ⁷⁸ Разведчик. — 1896. — № 318. — С. 1033.
- ⁷⁹ Там же. — 1897. — № 325. — С. 18.
- ⁸⁰ Мартынов. Указ. соч. — С. 166.
- ⁸¹ Разведчик. — 1896. — № 322. — С. 1129.
- ⁸² Взято з: Разведчик. — 1896. — № 316. — С. 983.
- ⁸³ Деникин А.И. Указ. соч. — С. 234.
- ⁸⁴ Там же. — С. 238–239.
- ⁸⁵ Разведчик. — 1892. — № 14. — С. 12.
- ⁸⁶ Похлебкин В.В. История водки. — М.: Интер-Версо, 1991. — С. 165.
- ⁸⁷ Зайончковский П.А. Указ. соч. — С. 47.
- ⁸⁸ Взято з: Разведчик. — 1894. — № 216. — С. 981.
- ⁸⁹ Мартынов. Указ. соч. — С. 236.

Стаття надійшла до редколегії 17.09.2013.

ВЛИЯНИЕ ВОЕННЫХ РЕФОРМ Д.А. МИЛЮТИНА НА ЖИЗНЕОБЕСПЕЧЕНИЕ РОССИЙСКИХ ВОЕННЫХ В УКРАИНСКИХ ГУБЕРНИЯХ во второй половине XIX в.

В статье исследуется влияние военных реформ Д.О. Милютин на жизненный уровень русских военных в Украине во второй половине XIX в. Анализируется: переход от рекрутских наборов к системе общего призыва на военную службу, занятость военных, денежное обеспечение офицеров и нижних чинов, пищевое довольствие и обеспечение мундирами, условия проживания, пользование услугами транспорта, санитарное состояние, медицинское обеспечение и досуг.

Ключевые слова: военная реформа, военный, жизнеобеспечение, условия проживания, санитарное состояние, услуги.

**INFLUENCE OF THE MILITARY REFORMS DA MILUTIN ON LIFE SUPPORT
RUSSIAN MILITARY IN THE UKRAINIAN PROVINCES
in the second half of XIX century**

The article examines the impact of military reforms D.O. Milutin the living standards of Russian troops in Ukraine in the second half of the nineteenth century. Analyzed: the transition from recruitments to the system of general conscription, military occupation, cash security officers and enlisted men, food rations and providing uniforms, accommodation, use of transport services, sanitary conditions, health care and leisure.

Keywords: *military reform, military, life support, living conditions, sanitation, services.*